

87.3(0)
В 64

С.М. Возняк

**ФІЛОСОФІЯ
СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ**

Частина друга

АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

м. Івано-Франківськ

2004

**Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника**

С.М. Возняк

ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Конспект лекцій

Частина друга

АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

НБ ПНУС

665225

**м. Івано-Франківськ
2004**

УДК І (35)

В 64

**Філософія Стародавнього світу. Частина II.
Антична філософія (Возняк С.М.). – Івано-
Франківськ: Плай, 2004. – 139 с.**

Конспект лекцій містить виклад історії зародження і розвитку античної філософії. Проаналізовано особливості основних напрямів і шкіл філософської думки Стародавньої Греції і Риму.

Розраховано на студентів, магістрантів, аспірантів.

Рецензенти:

М.Ю. Голянич, кандидат філософських наук, доцент
Ю.М. Москаленко, кандидат філософських наук, доцент
Д.М. Скальська, кандидат філософських наук, доцент

Рекомендовано до друку Вченою радою Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
Протокол № 9 від 22.06.2004 р.

Лекція 1. ПЕРЕДУМОВИ, ДЖЕРЕЛА ТА ОСОБЛИВОСТІ АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

План (логіка) викладу:

1. Передумови виникнення античної філософії.
2. Джерела філософії Стародавньої Греції.
3. Етапи розвитку і особливості античної філософії.

1. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ.

Одночасно з філософією Індії і Китаю на рубежі VII – VI ст. до н.е. виникає антична філософія. Німецький філософ XX ст. К.Ясперс називає період від 800 до 200 рр. до н.е. “вісьовим часом”: “В цей час відбувається багато незвичайного. В Китаї жили тоді Конфуцій і Лао-цзи, виникли всі напрями китайської філософії. В Індії виникли Упанішади, жив Будда...; в Ірані Заратустра вчив про світ, де йде боротьба добра із злом; у Палестині виступали пророки – Ілля, Ісайя, Ієремія...; в Греції – це час Гомера, філософів Парменіда, Геракліта, Платона... Архімеда. Все, що зв’язане з цими іменами, виникло майже одночасно протягом небагатьох століть в Китаї, Індії і на Заході незалежно одне від одного”. В цю епоху були розроблені основні категорії, якими ми мислимо до сьогодні, закладені основи світових релігій і нині залишаються найбільш впливовими. Саме в цей час людство усвідомлює своє буття в цілому, само себе як істоту універсальну. Зміни, що відбулися у “вісьовий час”, мали величезне значення для наступного розвитку. “Тоді відбувся найбільш різкий поворот в історії, – підсумовує К.Ясперс. – З’явилася людина такого типу, який зберігся і до цього дня” (Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С.32-33).

Під “античною філософією” (від лат. античний – давній) прийнято підрозумівати філософію Стародавньої Греції і Стародавнього Риму. Вона є першою історичною формою (чи типом) європейської філософії, знаменуючи собою початок європейської культури і цивілізації. Їй судилося відіграти особливу роль не лише в розвитку європейської філософської думки, але й усїєї духовної культури Європи. “Усі філософські питання починаються з давньогрецьких натурфілософів, – писав німецький філософ-екзистенціаліст М. Гайдеггер. –

У їх поетичних висловлюваннях народжується західний світ” (Цит. за: Петрушенку В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К. – Львів, 2000. – С.52).

Антична філософія зародилася в грецьких містах-державках (полісах) на рубежі VII – VI ст. до н.е. спочатку на західному узбережжі Малої Азії (Іонії), а потім у грецьких містах Південної Італії, у прибережних містах Сицилії, а пізніше, у V ст. до н.е., в етнічній Греції – Афінах. Філософія Стародавнього Риму виникла в кінці республіканського періоду Риму (II – I ст. до н.е.) і розвивалася паралельно з грецькою в часи Римської імперії до падіння останньої (кінець V – початок VI ст.).

Що сприяло тому, що саме Стародавній Греції і Стародавньому Риму випала доля появи і розвитку античної філософії?

Цьому найперше сприяли *географічно-кліматичні умови* Балканського півострова, що знаходиться на переломі трьох континентів – Європи, Азії і Африки: сприятливий клімат, наявність сприятливих природних зон (гори, долини, ріки, морські затоки). Протягом VIII – VI ст. до н.е. завершилося розселення греків на Балканському півострові. У Середземномор’ї виникли важливіші міста-держави. В цей час утворюється ряд грецьких колоній.

Другим чинником, що зумовив появу і розвиток античної філософії у Стародавній Греції, були *культурно-історичні умови*. Тут значного розвитку набули текстильне, гончарне і металургійне ремесло, сільське господарство. Це сприяло розширенню торгівлі між грецькими містами і Грецією та країнами Сходу. А в цілому Стародавня Греція перебувала в інтенсивних контактах із давнішими цивілізаціями, засвоюючи їх здобутки. Практичні потреби ремісничого виробництва і землеробства, торгівлі і мореплавства спричинили розвиток астрономічних, метеорологічних, математичних та фізичних знань. Греки освоїли наукові знання країн Сходу – Вавілонії, Єгипту, Ірану, Фінікії.

Виникненню і розвитку античної філософії у Стародавній Греції сприяли також *соціальні умови*. Йдеться насамперед про високий рівень розвитку та багатоманітність напрямів життєдіяльності; існування полісної форми організації життя та інтенсивні контакти між полісами. Демократичний устрій життя в більшості полісів сприяв спілкуванню людей, культивуванню навиків формування ясних, виразних думок, їх аргументації і доведенню. В полісах основні рішення приймалися на загальних зборах, де всі вільні громадяни мали право висловлювати свою думку.

Водночас до передумов появи античної філософії у Стародавній Греції дослідники зараховують відносну зрозумілість античної міфології та її близькість до людини, а також талановитість, активність і рухливість стародавніх греків (Там само. – С.56).

У Греції у VI ст. до н.е. відбувається поступовий розклад традиційного типу соціальності, який передбачав більш чи менш жорсткий розподіл станів, кожний з яких мав свій уклад життя, що склався віками. Соціально-економічні зміни вели до руйнування існуючих форм зв'язку між людьми, вимагаючи від індивіда вироблення нової життєвої позиції. Філософія й була однією з відповідей на ці вимоги. Вона запропонувала людині новий тип самовизначення: не через звичку і традицію, а через власний розум.

2. ДЖЕРЕЛА ФІЛОСОФІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ. Давньогрецька філософія має солідну передфілософію в якості міфології. Вона існувала у трьох різновидах: гомерівському, гесіодівському та орфійському.

Гомерівський епос – твори Гомера “Одіссея” та “Іліада”. В його центрі – люди або напівбоги. (Боги знаходяться на периферії, вони співучасники людських драм, їхні інтереси переплітаються з інтересами людей). Першоосновою світу є бог Океан і богиня Тефіда – прабатьки всього суцього. Океан – “предок богів”, від нього “все походить” (“Іліада”). Він опоясує землю, живить ріки, всі водойми. Відповідно до космологічних уявлень Гомера, світ складається з трьох частин – неба, землі і підземелля. Земля – нерухома кругла площина, небосхил – мідний. Простір між ними заповнений зверху ефіром, а знизу повітрям. Небосхил підтримується стовпами. Їх охороняє титан Атлант.

На грецькому Олімпі, за Гомером, – десятки богів, головні з яких 12: Зевс, його брат Посейдон (бог моря), дружина Гера (богиня землі), сестри Зевса – богині домашнього вогнища Гестія і земної родючості Деметра, діти Зевса – Афіна, Афродіта, Аполлон, Гефест, Гермес, Арес і Геба.

Якщо боги вічно молоді і безсмертні, то люди смертні і нещасливі. Людина складається з тіла і трьох видів духа: псюхе (душа як така), що залишає тіло після смерті; тюмос – афектна, вольова частина духа, і ноос – розум. Псюхе розлите по всьому тілу, тюмос знаходиться в грудях, а ноос – у діафрагмі. Значне місце в тлумаченні Гомером

людини займає поняття долі (майра, морос, айса, ананке). Долі не можна обминути, умилостивити; вона сильніша богів. Від неї залежать не тільки люди, але й боги.

Уявлення про першооснову світу – Океан, про долю, людську душу, смерть і безсмертя – це, власне, філософські елементи міфологічного і релігійного світоглядів.

Серед безпосередніх попередників античних філософів, крім Гомера, вирізняється міфопоетична творчість *Гесіода*. Якщо Гомер – напівлегендарна особа, то Гесіод – особистість історична. Він упорядкував міфологічне розмаїття давніх греків у цілісний виклад поставання світу. До нас дійшли його твори “Теогонія”, “Праця і дні” та “Щит” (Геракла).

“Праця і дні” – художньо-міфологічний твір, в якому йдеться про людину та її потреби. В ньому автор розповідає про свій конфлікт із братом Персом. Той розтратив свою долю спадщини, а потім нагло відсудив собі частину майна Гесіода. В цьому Гесіод відчув соціальну несправедливість. Він бідував, голодував. Але його врятували чесність і працелюбність. Гесіод закликає брата до чесної праці.

Твір “Праця і дні” – апологетика чесної праці. Автор засуджує багатство, набуте нечесним шляхом (силою і обманом), визнаючи добробут, досягнутий власною працею. Він бачить у житті невідповідність між ідеалом чесної праці і самою дійсністю, де панує свавілля сильного. Гесіод пророкує:

“Діти з батьками, з дітьми їх батьки домовитися не зможуть.
Чужими стануть товариш товаришеві, гостеві – господар,
Більше не буде між братами любові, як було колись.
Старих родичів незабаром зовсім шанувати перестануть...
Правду замінить кулак. Міста підпадуть руйнуванню.
І не викличе в нікого поваги ні той, хто слідує клятві,
Ні справедливий, ні добрий. Скоріше зухвальцеві і злодію
Почнуть воздавати хвалу. Де сила, там буде і право.
Сором пропаде”.

(Антологія мировой философии: Античность.– Минск–Москва, 2001. – С. 14. Переклад із російської – наш).

Що ж тоді людям залишається? Відповідь Гесіода – надія. Про це він говорить у міфі про Прометея і Пандору. Прометей (син титана Іапета) викрав у Зевса вогонь і подарував його людям. Зевс покарав його

ли це, але відняти від людей вогонь не зміг. (Тут виражена ідея неможливості зупинити прогрес). Проте як компенсацію за добро, яке Прометей зробив людям, Зевс наказує богам створити жінку як зло, протилежне добру. Її звали Пандора. Вона дволічна, хоч прекрасна. Будучи цікавою, заглянула в посуд, де були закриті всякі біди, випустила їх на волю. Закриваючи покритку, зуміла затримати лише одну надію. Тому вона лише одна залишилась у людей, підтримуючи їх, протистоячи бідам.

Зацікавлення викликає легенда Гесіода про п'ять поколінь людей: золоте, срібне, бронзове, героїчне і залізне. Перше покоління було створене богами із золота. Люди цього покоління жили як боги. Наступні покоління були все гірші та гірші.

У творі “Праця і дні” Гесіод висловив свої моральні переконання. Якщо герої Гомера неморальні, які знають лише мужність як добро і боягузтво як зло, то у нього людина відрізняється від тварини тим, що вона знає, що таке добро і що таке зло. Однак він бачив, що в житті існує суперечність між суцим і належним; те, що відбувається у світі, суперечить природі людини. Цю суперечність автор не може розв'язати, бо у нього нема поняття загробної відплати. Нагорода і відплата можливі лише в цьому світі. Він сподівається на одне: “Зевс не завжди буде це терпіти”.

Основні положення етики Гесіода: дотримання міри в усьому, не ображати сиріт, чужоземців, старого батька, не прелюбодіяти з дружиною брата.

Для розвитку філософського світогляду найбільше значення мала праця Гесіода “Теогонія” (“Походження богів”). Важливою рисою цієї праці є вже чітко означене міфологічно-космологічне конструювання уявлень про походження світу. Праця, як і попередня (“Праця і дні”), написана у формі поеми. В ній розповідається про походження богів, які, власне, уособлюють собою світобудову та її походження. Що у світобудові спочатку зародилося? Читаємо:

“Насамперед у Всесвіті зародився Хаос, а слідом Широкогруда Гея, всезагальний притулок безпечний,
Похмурий Тартар, що в земних глибоких надрах залягає,
І між усіма вічними богами найгарніший – Ерос”.
(Там само. – С.13. Переклад із російської – *наш*).

Хаос – це первісний, позбавлений форми, стан світу, простір між землею і небом. Він виник раніше землі і неба. Хаос – “велика

безодня”, порожнеча, що лежить в основі світу. Цю порожнечу згодом заповнюють божества: Гея – земля, Тартар – підземелля, Ераб – темрява, ніч і Ерос – любов. Усі ці божества виникли безстатеві. Пізніше під впливом Ероса починається статеве народження богів.

Отже, Гесіад упритул підходить до ідеї *субстанційного початку світу*, тобто до початку філософії. Правда, він ще не філософ, а перед-філософ.

Таким чином, у Гомера і Гесіода вже *чітко проступає основне питання світогляду* – відношення світу як такого і людей, хоч ще в міфологічній формі – відношення людей і богів, які втілюють різні явища природи.

Третім різновидом античної передфілософії є *орфізм*. Міфічний співець Орфей – втілення могутності мистецтва. Відправившись у підземний світ у пошуках дружини, яку вкусила змія, Орфей своїм співом присипляє сторожа підземного царства Аїда триголового пса Цербера і слізно упрошує володарку цього царства Персефану відпустити дружину. Однак та попереджає, щоб до виходу з царства мертвих не оглянувся на дружину. Проте він не послухався і втратив дружину. Потім Орфея розірвали жриці бога Діоніса – вакханки. Містерії в честь Діоніса (сина Зевса) – бога рослин, покровителя виноробства, перетворилися на оргії, які звільняли людину від звичайних заборон. Це були так звані вакханалії (Вакх – прізвисько Діоніса).

Орфею приписують ряд творів, так звані “орфійські гімни”. Він навіть вважається засновником релігійного вчення, послідовників якого називали орфіками. В орфізмі містяться уявлення про першопочаток світу. Правда, серед мислителів Стародавнього світу нема єдиної думки, що саме орфіки вважали таким першопочатком. Одні називали ніч, інші – воду, треті – час, четверті – життя землі, неба і моря. Але найбільше з них таким вихідним початком вважали воду.

В орфізмі є уявлення про безліч богів, які є джерелом усього в світі. У хаосі з ефіру зароджується “космічне яйце”, з якого вилуплюється бог Фанес, що містить у собі зародок усіх світів, богів, істот і речей. Людину створив Зевс із попелу титанів, яких сам спалив. Людина має два початки – нижчий, тілесний, і вищий, духовний. Тіло – гробниця душі. Мета життя полягає у звільненні душі від тіла. Душа має здатність після смерті тіла переселятися в інше тіло, навіть – тварину, комаху, рослину. Ці уявлення подібні до індійської сансари.

В орфізмі наявні елементи філософії. Російський історик філософії А. Чанишев вбачає їх у наростанні елементів деміфологізації картини світу (небо і земля виникають із космічного першояйця) та монопантеїзмі (Зевс обіймає увесь Всесвіт і вміщує його в собі) (Чанишев А.Н. Курс лекцій по древней философии. – М., 1981. – С.117).

До джерел старогрецької філософії належать творчість Ферекіда та “семи мудреців”.

Ферекід (600 – біля 530 рр. до н.е.) – міфграф і космолог, у якого міфотворча традиція переплітається з філософською. Основний твір – “Гептаміхос” (окремі автори дають цьому твору назву “Теологія”, “Теогонія”), який є перехідною літературою від епічної і релігійної до філософської. Це перший прозовий твір. У ньому теж йдеться про богів, але на відміну від Гесіода, який подав “родовід богів”, Ферекід вважав, що основні боги існували вічно. Це Зас (модифікація Зевса) – творча сила вогню, Хтонія – земля, Хронос – повітря (пневма), вогонь і вода.

Необхідно підкреслити, що у Ферекіда світогляд більш деміфологізований, ніж у Гомера, Гесіода та орфіків.

Велику роль у підготовці античної філософії зіграли так звані “сім мудреців”. Число “сім” мудреців досить умовне, бо їх було більше. У списках (у різних комбінаціях їх нараховують 17) повторюється лише чотири: Фалес, Піттак, Солон і Біант, а решта – різні імена. Час їхньої діяльності – кінець VII – початок VI ст. до н.е. К.Маркс писав, що “грецька філософія починається із “семи мудреців” (Маркс К., Енгельс Ф. Из ранних произведений. – М., 1956. – С.131). А.Чанишев вважає, що мудрість “семи мудреців” не можна віднести ні до науки, ні до міфології (Чанишев А.Н. Курс лекцій по древней философии. – С.120). Тут, як він пише, очевидно з’являється третє духовне джерело філософії – *буденна свідомість*, особливо те, що досягає рівня “життєвської мудрості”, що виявляється у прислів’ях, які нерідко підносяться до глибоких узагальнень. Вони виступали у формі афоризмів (мудрих стислих висловлювань), яких називали *гномами* (грецьк. – вислів, розум, задум, дух, свідомість, знання та ін.). Гноми користувалися у Стародавній Греції великою популярністю, а двоє з них – “Нічого понад міру” і “Пізнай самого себе” були висічені над входом до дельфійського храму Аполлона.

Виділяють три види гномів. Перші – морального спрямування: “Нічого понад міру” (Солон); “Міра – найкраще” (Клобук); “Товори

до місяця” (Біліт); “Не дозволяй своєму язичу випереджати твій розум” (Хілон); “Знай свій час”, “Що обурює тебе у ближнього, того не роби сам” (Пітгак). Другі гноми – морально-світоглядного характеру: “Пізнай самого себе”. Треті – це гноми Фалеса: “Найбільше з усього – простір, бо він вміщує усе”; “Найшвидше з усього думка, бо вона біжить без зупинки” та ін. (Див.: Читанка з історії філософії. – Книга I. – К., 1992. – С.95-96.).

Важливим джерелом становлення давньогрецької філософії є наука Стародавнього Сходу. Перші античні філософи здобували наукові знання у Єгипті і Вавлонії, причім дуже швидко перевершивши своїх учителів. Вони стали переробляти афро-азійську вичислювальну математику в дедуктивну науку, а фізику – в метафізику. На цій основі й стало можливим виникнення античної філософії як раціоналізованого світогляду, що шукає субстанційну основу світобудови. Античні філософи здійснили грандіозну спробу побудувати раціоналізовану картину світу, вирішити розумно основне питання світогляду.

3. ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА ОСОБЛИВОСТІ АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ. Антична філософія охоплює понад 1 тисячу років, пройшовши ряд етапів. Дослідники по-різному трактують ці етапи. Так, А.М.Чанишев поділяє античну філософію на чотири періоди: зародження і формування (VI ст. до н.е.); зрілість і розквіт (V – IV ст. до н.е.); спад (епоха еллінізму, III – I ст. до н.е.) і період занепаду та загибелі Римської імперії (I – V ст.). І.В.Бичко дає таку періодизацію: досократична доба; класична доба (від Демокріта і Сократа); еллінізм і філософія Стародавнього Риму. Автори “Читанки з історії філософії. Книга I” виділяють два періоди: класика (рання, середня, висока, пізня) і еллінізм (ранній, середній, пізній). Таку точку зору поділяють також автори підручника “Філософія” за редакцією В.І.Ярошовця. В.Л.Петрушенко веде мову про три періоди: натурфілософський період, або рання класика (VII – V ст. до н.е.), висока класика (V – IV ст. до н.е.) і пізня класика, або завершальний цикл (у тому числі елліністична і римська філософія). Ми ж дотримуємося такої періодизації: докласичний, класичний, посткласичний (елліністичний) та римський періоди.

Особливості античної філософії:

1. Найважливішою особливістю античної філософії слід вважати те, що саме в античному світі вона вперше відокремилась від

інших сфер діяльності і постала як автономний напрям знання і пізнання.

2. Споглядальність і умоглядність переважної більшості філософських доктрин, відсутність безпосереднього зв'язку з практикою. Причина цього – презирство до виробничої діяльності, яка була справою рабів, а не вільних громадян.

3. Тісний зв'язок філософії з природознавством. Антична філософія зародилася не як галузь спеціального філософського знання, а як частина нерозчленованого наукового знання про природу. Перші античні філософи були природознавцями, фізиками.

4. Антична філософія була відкритою і доступною (для усіх громадян, крім жінок); терпимою до різних думок і позицій; динамічною (в ній були зародки різних напрямів подальшої філософії); пластичною, тобто здатною набувати різних форм і уявлень.

ВИСНОВКИ. Антична філософія являє собою колицю не лише європейської філософії, а й культури загалом. Вона виникла на ґрунті соціокультурних умов Стародавньої Греції, її міфологічних джерел, увібравши в себе досягнення тогочасних наукових знань країн Сходу. Їй належить накреслення майже всіх основних напрямів розвитку філософсько-світоглядної проблематики.

ЛІТЕРАТУРА

Антология мировой философии. Античность. – Минск–Москва, 2001. – С. 7-14.

Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1976. – С. 3-24.

Вогомоллов А.С. Античная философия. – М., 1983. – С. 15-36.

Виндельбанд В. История древней философии. – К., 1995. – С. 17-43.

Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. – К, 1999. – С. 71-74.

Татаркевич В. Історія філософії. – Т.І. – Львів, 1997. – С. 14-20.

Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. – М., 1981. – С. 104-122.

Лекція 2. ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ: ІОНІЙСЬКИЙ ПЕРІОД

План (логіка) викладу:

1. Космоцентризм як парадигма античної філософії.
2. Натурфілософія Фалеса.
3. Вчення Анаксимандра про апейрон як субстанційний і генетичний початок буття.
4. Тлумачення субстанції світу Анаксименом.
5. Філософська концепція світу Геракліта.

1. КОСМОЦЕНТРИЗМ ЯК ПАРАДИГМА АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ. Антична філософія зародилася не в етнічній Греції, Афінах, а в Іонії – грецьких колоніях на узбережжі Малої Азії. Іонійцям випала доля створити основи майбутнього розвитку духовних сил Греції, а своєю торгівлею, зокрема зі Сходом, покласти початок її могутності. У VII ст. до н. е. вони стали владиками всесвітньої торгівлі між Азією, Європою і Африкою. Тут накопичуються багатства всього світу, сюди проникає східна розкіш, краса і насолода зовнішнім боком життя.

У той час, коли на європейському континенті панувала брутальність звичаїв, тут починає вже пробуджуватися розуміння почуття краси життя та його вищих інтересів. “Дух звільняється від турботи про щоденні потреби, – відзначає німецький філософ В.Віндельбанд, – і “жартома” творить витвори благородного вільного часу – мистецтва, науки” (Виндельбанд В. История древней философии. – К., 1995. – С.29).

В Іонії були досить розвинутими демократичні тенденції, які, зокрема, виразились у тому, що багаті верстви сприяли розвитку культури. Їхні двори ставали зосередженням інтелектуального життя. Вони принадають до себе поетів, засновують бібліотеки, дають підтримку будь-якому прагненню в галузі мистецтва і літератури. Не випадково Іонія стала батьківщиною лірики, епічної поезії, а пізніше – сатиричної поезії, так званої гномічної поезії – роздумів на моральні теми. Звідси вийшли Гомер, автор “Іліади” і “Одіссеї”, античний історик Геродот.

Головним центром зародження науки і культури Стародавньої Греції було іонійське місто Мілет. Тут виникла перша філософська школа – *Мілетська*, до якої належать три перших старогрецьких мислителі – *Фалес, Анаксимандр та Анаксимен*.

Російський дослідник історії філософії А. Чанишев вважає, що іонійська філософія – це протофілософія. Для неї характерні стихійність її матеріалізму, наявність багатьох образів міфології, значних елементів антропоморфізму, пантеїзму, відсутність власне філософської термінології і зв'язана з цим алегоричність. Однак, підкреслює він, іонійська філософія – філософія в основному смислі цього слова, тому що вже її перші творці прагнули зрозуміти той чи інший початок буття як субстанцію. Звідси певна системність їх поглядів; незважаючи на пережитки міфологічної образності іонійська філософія все ж раціональна, бо вона виражається в міркуваннях і початках мислення у поняттях, які зримо просвічуються крізь образність (Чанишев А.Н. Курс лекцій по древней философии. – С.125).

Перше, що впадає в око допитливої людини, – це світ природи з його масштабом, різноманітністю та міццю. Звідси: думка, що осягає буття, розпочинається з осмислення природи. Природа уявляється як “все”. Але це “все” сповнене мінливістю, взаємопереходами, народженням і відмиранням. Та при всьому цьому природа як “все” залишається. Завдяки чому? Що є тим постійним, що забезпечує єдність природи? З'являється думка про якийсь вічний першопочаток, з якого це “все” виникає – про “архе” (грецьк. – найперше, давнє).

Процеси в природі уявлялися як робота гончара, який з глини виготовляє різний посуд. Виникало питання: що є тою “глиною”, субстратом речей, першоматерією, з чого все виникає. І тому перше питання, що постало перед давньогрецькими мислителями, – що являє собою світова матерія і як перетворюється вона в окремі речі.

Отже, на першому етапі розвитку античної філософії природа постала як її об'єкт, а першою проблемою цієї філософії була проблема пошуку вихідного початку буття.

Буття – це філософська категорія, що позначає навколишній світ і об'єднує усі його явища, предмети і процеси їх спільною ознакою – існуванням.

Тлумачення буття в історії філософії залежало головним чином від двох обставин: а) способу життя суспільства, рівня розвитку науки, матеріальної і духовної культури і б) місця людини в системі суспільних відносин.

В античній філософії на її ранніх стадіях існував речово-предметний підхід до проблеми буття та його субстанції. Основу буття

філософи вбачали у предметній, чуттєво-образній реальності. Це зумовлювалось двома причинами:

1. Перші античні філософи були фізиками (грецьк. – фюсис – природа), тобто природознавцями, натурфілософами. Арістотель називав їх фізіологами.

2. В античному суспільстві панував рабовласницький спосіб виробництва. Основний його виробник – раб був повною власністю рабовласника і функціонував у системі виробництва подібно до речових елементів виробничого процесу – знарядь праці. Давньогрецький філософ Платон називав раба знаряддям праці, що вміє розмовляти. Раб включався у виробництво примусово, тобто іззовні як речовий елемент; у ньому цінувалася лише фізична сила (звідси і його ціна). Раб був “річчю” такою ж і соціально. В римському праві, наприклад, на позначення раба існував термін “річ”.

Водночас специфіка всього способу життя рабовласницького суспільства полягала в тому, що і раби, і вільні члени суспільства, навіть рабовласники вважали себе “пасивним знаряддям долі” – невблаганної і сліпої, “рабами долі”, знаряддям в її руках, “річчю природи”.

Основною парадигмою античної філософії є *космоцентризм*, тобто центром буття вважався космос.

Термін “космос” спочатку означав державний лад, “порядок” (Геродот), військовий стрій (Гомер), а також “дисципліну”, чинність у поведінці індивіда (до речі, від цього слова пішов термін “косметика” – вбрання жінки, що приводить її до “порядку”). У давньогрецькій філософії поняття космосу означало світ як структурно-організоване й упорядковане ціле. Вперше його як “світобудова”, “світ” вжив Геракліт (біля 500 р. до н.е.), а пізніше цей термін міцно увійшов у натурфілософський лексикон досократиків.

Отже, космоцентризм – це постановка в центр філософського світосприйняття космосу як речово-тілесного порядку буття. Це, по суті, накладання земних відносин на всю природу. Космос живий, рухливий. Його уособленням виступають олімпійські боги. Він містить у собі макрокосмос (великий світ) і мікрокосмос (людину), що перебувають у єдності. Космос просторово обмежений, матеріальний.

Космоцентризм знайшов свій вияв перш за все у спробах з’ясувати першооснову буття у конкретно-речовій формі. Вперше це зробили представники мілетської школи Фалес, Анаксимандр, Анаксимен.

2. НАТУРФІЛОСОФІЯ ФАЛЕСА. Першим філософом Стародавньої Греції, більше того – першим європейським філософом, засновником першої філософської школи був *Фалес*. У літературі подаються різні дати його життя: 640 – 560 рр. до н.е. (Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С.66); 624 – 546 (Читанка з історії філософії. Кн. I. – С.95); 625 – 547 (Історія філософії: Підручник. – К., 2002. – С.63). Походив Фалес із багатой і знатної родини. Як громадянин Мілету брав участь у житті міста, був широковідомим у різних галузях знання. Його вважають главою “семи мудреців”. Польський історик філософії В. Татаркевич пише про нього, що він – “технік, інженер, купець і мандрівник” (Татаркевич В. Історія філософії. – Т.І. – Львів, 1997. – С.20).

В античності Фалесу приписували твори в прозі “Про начала”, “Про сонцестояння”, “Про рівнодення”, “Морська астрологія”, які до нас не дійшли. Про його світобачення дізнаємося з творів Арістотеля (“Метафізика”), Діогена Лаертського (автора однієї з античних історій філософії “Про життя, вчення та вислови славетних філософів першої половини III ст.”) та деяких інших істориків філософії.

Фалеса вважають першим ученим, астрономом і математиком Стародавньої Греції (свої перші наукові знання одержав у Вавілонії, Єгипті і Фінікії). До його наукових досягнень зараховують: передбачення часу повного для Іонії затемнення сонця 28.05.585 р. до н.е. (хоч мислитель не розумів процесів, що в цей час відбувалися на небі, а просто опирався на ту періодичність, яку знайшли в затемненнях жерці Єгипту, Шумеру); відкриття річного руху сонця, вирахування днів сонцестояння і рівнодення; розділення небесної сфери на п’ять зон; запровадження календаря, визначення тривалості року 365 днів і розділення їх на 12 місяців по 30 днів, при якому 5 днів випадали, як це було в Єгипті. В галузі математики (геометрії) Фалес встановив теорему рівності вертикальних кутів, рівність трикутників із рівною стороною і рівними кутами, що прилягають до неї; вписав у коло прямокутний трикутник; знав спосіб вимірювати висоту пірамід і відстань кораблів у морі. В галузі політики – за його планом іонійські поліси утворили політичний союз, який допоміг їм у відстоюванні своєї незалежності.

Фалес, як і інші іонійські філософи, намагався з’ясувати закономірності світобудови. За це над ними насміхалися, з них кепкували.

Навіщо думати про будову світу, світопорядок, коли й устрій земного життя приносить стільки турбот? Із задоволенням розповідали, як одного разу Фалес, вийшовши вночі спостерігати світила, впав у колодязь, і служниця сказала йому: “Що є на небі, ти бачиш, а що під ногами, не бачиш”.

Як філософ Фалес увійшов в історію тим, що першим вказав на субстанцію буття, визначальну якість якого становить життя (життєдайність). Цією субстанцією він вважав *воду* (“Все з води”). Вода, згідно з його вченням, є універсальним чинником усього існуючого в чотирьох головних значеннях:

- все виникло з води, тобто вода є генетичним початком усього, вихідним станом буття (першобуття);

- все складається з води, тобто вода є субстратом речей;

- вода є життєдайною силою, якою дається життя, а відтак утворюється і підтримується існування всього;

- вода є фізичною основою світу, адже земля плаває на поверхні безмежного океану.

Що спонукало Фалеса вважати воду, а не інший вид матеріальності, першопочатком природи? Можливо, тут діяла спадщина міфології, в якій Океан – бог води вважався прабатьком усього. Вода – філософське переосмислення Океану. Однак найбільш вірогідно, що мислитель зробив цей висновок завдяки спостереженням за певними явищами. Вода легше всього бачиться і в твердому, і рідкому, і газоподібному станах. На це вказує Арістотель у своїй “Метафізиці”: “Ймовірно, що він (Фалес. – *авт.*) вивів ці погляди (на воду. – *авт.*) з того спостереження, що їжа всіх істот волога і що власне тепло народжується з води і живе за її рахунок, а те, з чого (все) виникає, – це... і є основою всіх (речей). Ось чому він прийняв ці погляди, а також тому, що сперма всіх (живих істот) має вологу природу, а початок і причина росту (істот), що містять вологу, – вода” (Читанка з історії філософії. Кн. I. – К., 1992. – С.96).

Вода, в тлумаченні Фалеса, не просто рідина, а вода “розумна”, божественна. Друга його теза після “Все з води” – “Все має душу”. Діоген Лаертський пише про Фалеса: “Космос, з його слів, одухотворений і повен божественних сил” (Там само). Боги – діючі в світі сили; вони є також душами як джерела саморуку тіл. Так, наприклад, магніт має душу, тому що притягує залізо.

Фалес і є насамперед філософом тому, що він думку про першопочаток світу почав обґрунтовувати, доводити. А щодо тези "Все має душу", то вона свідчить про те, що він почав замислюватися над причинами змін та руху, що відбуваються у природі, і шукав такі причини у внутрішній природі речей.

Однак значення Фалеса як фундатора філософської думки перелусім не в конкретних космологічних тезах, а у *відкритті нового типу мислення, основу якого складає універсальне питання цілкомито умовидної природи, що розв'язується власними, особистими (вільними від авторитету культурної традиції) міркуваннями того, хто мислить.*

3. ВЧЕННЯ АНАКСИМАНДРА ПРО АПЕЙРОН ЯК СУБ-СТАНЦІЙНИЙ І ГЕНЕТИЧНИЙ ПОЧАТОК БУТТЯ. Анаксимандр (бл.610 – 540 рр. до н.е.) – учень і послідовник Фалеса. Є автором першого філософського твору, написаного прозою, – "Про природу", який поклав початок багатьом однойменним творам перших давньогрецьких філософів. Від нього уціліло декілька слів. Анаксимандр першим вжив термін "архе" (першопочаток), увів термін "закон" (переніс його з юридичного поняття на трактування природи).

Наукові інтереси Анаксимандра: географія, фізика, походження життя і людини, будова світу. Він запровадив у Греції сонячний годинник, побудував модель небесної сфери – глобус, уперше створив географічну карту.

Анаксимандр, як і Фалес, намагався з'ясувати першооснову буття. Але якщо Фалес шукав першопочаток світу, з якого все виникло, серед речовин, відомих емпіричним шляхом, тобто спостереженням, то він вважав, що світова речовина повинна бути безмежною, щоб не вичерпатися у творенні. Тому першопочаток світу не слід шукати серед речовин, що сприймаються емпірично, бо всі вони обмежені. Характеристикою світової речовини є безмежність у просторі і часі. Таким "нескінченно всеохопним" є *апейрон*. Це те спільне, що лежить в основі і води, і вогню, і землі, і повітря, не будучи жодним із них. Із слів Анаксимандра, що збереглися, апейрон вічний ("не знає старості"), що він "безсмертний і незнищуваний", знаходиться у вічному русі.

Новим у поглядах Анаксимандра є те, що ним уперше зроблений крок від конкретного до абстрактного, від образного уявлення

Прикарпатський національний університет
Івано-Франківський національний університет
код УДБ 315268
МАРКОВА ІРИНА ІВАНІВНА
ІВ. № 17 66 5225

до *понять*. Те, що у Фалеса залишається чуттєво-конкретним, Анаксимандр перетворив у категорію філософського світогляду та абстрактного мислення. Апейрон не тільки субстанційний, але й генетичний початок Космосу: з нього не тільки все складається, але й виникає.

Анаксимандр здійснив першу спробу побудувати наукову картину світу, пояснити його множинність, походження живого, а також людини. Космогенез, за Анаксимандром, має три основні етапи: 1) виокремлення з “нескінченного всеохопного” світового зародка; 2) поділ останнього і поляризація протилежностей (холодне вологе ядро і гаряча вогненна кора); 3) взаємодія і боротьба “гарячого і холодного”, що породжує впорядкований космос. Це відбувається таким чином. Знаходячись у русі, апейрон виділяє протилежності – вологе і сухе, холодне і тепле. Спочатку з апейрона виділяється сухе і холодне, внаслідок чого утворюється земля. Вологе і холодне утворюють воду, вогонь і тепле – повітря, сухе і гаряче – вогонь. Потім у центрі збирається як найтяжче земля, оточена водою, повітряною та вогненною сферами. Спочатку земля була у вологому стані, потім поступово під дією сонячного тепла висихала. Під дією небесного вогню частина води випаровується і утворюється суша. Над нею небесна сфера – сонце, місяць, зірки.

До незаперечних заслуг Анаксимандра належить перша догадка про *самозародження життя*. Живе зародилося на межі моря і суші з ілу під дією небесного вогню. Перші живі істоти жили в морі. Потім деякі з них вийшли на сушу, скинувши зі себе луску, стали сухопутними тваринами. Від тварин пішли люди: людина зародилася в утробі якоїсь великої риби і, досягнувши дорослого віку, вийшла на сушу.

Філософія Анаксимандра – наївний матеріалізм. Вона містить також елементи діалектики: думку про вічність руху апейрона, про виділення з нього протилежностей і утворення з них чотирьох стихій. Вчення про походження живого з неживого, людини від тварин – ідея еволюції природи.

4. ТЛУМАЧЕННЯ СУБСТАНЦІЇ СВІТУ АНАКСИМЕНОМ.

Анаксимен (бл. 585 – 525 рр. до н.е.) – учень і наступник Анаксимандра. Є автором твору “Про природу”, з якого до нас дійшло декілька фрагментів. Про його життя і діяльність майже нічого не відомо.

Анаксимен не утримався на висоті абстрактного мислення і знов повертається від метафізичного способу мислення до фізичного, шукаючи світову речовину між емпірично відомими речовинами. Такою першоосновою світу він вважав *повітря*.

Хоч першооснову світу Анаксимен вбачав в одній з природних стихій, чим зробив крок назад від Анаксимандра, однак вчення останнього не пройшло мимо його учня: він наголосив, що повітря є безмежним першопочатком, тобто володіє тією ж властивістю, яку має апейрон.

Обравши першопочатком світу повітря серед інших природних стихій, Анаксимен керувався міркуванням, що таким першопочатком може бути лише те, що володіє процесом утворення, виникнення всіх речей. Якраз повітря, на його думку, є найбільш живим і вічно рухомим із відомих елементів світу. Воно володіє процесами розрідження і згущення, які ведуть до утворення речовин і стихій. З повітря через розрідження утворюється вогонь, потім ефір, а через згущення – вітер, хмари, дощ, вода, земля. Анаксимен, отже, підійшов до ідеї діалектики перетворення кількісних змін у якісні.

Повітря, за Анаксименом, є не тільки першоосновою космічних стихій, але й початком, джерелом життя і психічних явищ. У повітрі – початок і тіла, і душі. Душа – це дихання, подув вітру. З повітря Анаксимен виводив також богів. Боги – це модифікація матеріальної субстанції.

Таким чином, історичне значення Мілетської філософської школи полягає у заснуванні інтелектуальної традиції послідовного осмислення певної філософської проблематики на ґрунті єдиної теоретичної настанови.

5. ФІЛОСОФСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ГЕРАКЛІТА. До іонійської філософії належить *Геракліт* (біля 540 – 475 рр. до н.е.). Родом із міста Ефеса (тому його часто називають Геракліт Ефеський). Належав до аристократичного царсько-жрецького роду, але в часи його життя влада царів давно була скинута, і Геракліт жив бідно й самотньо. Його перу належить твір “Про природу”, від якого збереглося біля 130 фрагментів.

Насамперед слід відзначити особливість стилю філософського мислення Геракліта: він метафорично-символічний, образний; в ньому відсутні чіткі визначення, строго окреслені поняття, однозначні

висловлювання. За глибину та неоднозначність думок, висловлюваних часто-густо в притчах, насичених метафорами та алегоріями, загадках, хитромудрих образах і поняттях, Геракліт одержав прізвисько “Темний”: глибина його думок непрозора, затемнена стилем його мислення. Сократ говорив про його філософію: “Те, що я зрозумів, досконале. Думаю, що таким і є те, що я не зрозумів. Між тим, для цього потрібен деллонський водолаз”.

Як і мілетські філософи, Геракліт вважав, що всі речі виникли з речовинного першопочатку. Таким першопочатком він визнавав вогонь (тут слід зауважити, що для стародавніх народів *вогонь* був речовиною. Вони не розуміли, що він не є речовиною, а процесом окислення з виділенням тепла і світла).

Чим пояснити, що саме вогонь привернув увагу Геракліта? Якщо до нього філософи робили наголос на питанні: “Що?” (Що є світ? Що є початком світу?), то Геракліт поставив питання: “Як?” (Як слід мислити, щоб одержати достовірне знання?).

На думку Геракліта, світ слід розуміти як потік, що увесь час тече – “Panta rei”, “усе тече, усе змінюється”, і не можна в одну і ту ж ріку вступити двічі. Розгортаючи свої думки, він дає відповідь на запитання, що саме тече, куди тече. У течії, у становленні перебувають чотири світові стихії – вогонь, повітря, вода і земля. Енергію цьому рухові дає вогонь як найперша і найдинамічніша стихія: “Цей космос, один і той же для всіх, не створив ніхто з богів, ніхто з людей, але він завжди був, є і буде вічно живим вогнем, що рівномірно спалахує, рівномірно згасає” (Читанка з історії філософії. Книга I. – С.99).

У Геракліта вогонь є субстанцією, першопочатком буття: все походить із вогню і у вогонь перетворюється; все обмінюється на вогонь і вогонь на все, подібно до того, як золото на товар, а товар на золото.

Виникнення космосу з вогню Геракліт називав “шляхом вниз” і “шляхом вгору”. Діоген Лаертський так передає думку філософа: “Вогонь – першоелемент, і всі речі – обмінний еквівалент вогню – виникають з нього шляхом розрідження і згущення... Згущуючись, вогонь зволожується і, стискаючись, стає водою; вода, тверднучи, перетворюється на землю: це дорога вниз. Земля, у свою чергу, знову розтоплюється (плавиться), з неї виникає вода, а з води – все інше... це шлях вгору” (Там само. – С.98).

Все це відбувається за рахунок смерті одного і народження іншого: “Вогонь живе смертю землі, повітря живе смертю вогню, вода живе смертю повітря, а земля – смертю води... Смерть землі – народження води, смерть води – народження повітря, (смерть) повітря – (народження) вогню, і навпаки” (Антологія мирової філософії. Античність. – С.27).

З вогню, за Гераклітом, виникають не лише матеріальні тіла, але й душі. Душа матеріальна; це сухий вогонь. Душі виникають шляхом випарування з вологи. Філософ розрізняв “вологу душу” – погану, а найкращою, наймудрішою вважав “суху душу”.

В основі процесів виникнення і відмирання знаходиться Логос – єдиний світовий закон, який ними управляє. Слід зазначити, що поняття логосу у давньогрецькій філософії має понад 30 значень – “слово”, “поняття”, “судження”, “думка”, “основа” тощо. У Геракліта, що ввів цей термін у філософію, логос означає всезагальний закон і розумну основу світу, які є вічними, постійними і необхідними. Логос надає ритм невпинним змінам і взаємопереходам речей, тобто зумовлює розумний порядок.

Джерело всіх змін Геракліт вбачав у єдності і боротьбі протилежностей. Єдність протилежностей забезпечує стабільність і гармонію світу, а їх боротьба – рушійна сила розвитку: “Все виникає через протилежності” (Читанка з історії філософії. Книга I. – С.98). “Боротьба – батько всього і цар всього” (Антологія мирової філософії. Античність. – С.28).

Перебуваючи в єдності, протилежності переходять одна в одну: “холодне нагрівається, гаряче охолоджується” (Там само. – С.27). Протилежності не абсолютні, а відносні: “морська вода для риб і пиття, і спасіння, а для людей загибель і отрута”, “найпрекрасніша мавпа огидна у порівнянні з людським родом” (Там само).

Геракліт одним із перших торкнувся проблем *пізнання*. Він бачив труднощі, що стоять на шляху пізнавальних можливостей людини: “Природа... любить ховатися”. Вища мета пізнання – пізнання Логосу. Однак його пізнати важко і дано не всім. Як пише пізньоантичний філософ Секст Емпірик, “на думку Геракліта, людина володіє двома засобами пізнання: чуттєвим сприйняттям і логосом” (Там само. – С.29). Тобто Геракліт розрізняв чуттєвий і раціональний рівні пізнання.

Водночас Геракліт розумів, що просте накопичення знань – це ще не розум і не мудрість: “Багатознання розуму не навчає” (Там само. – С.30). На його думку, багатознання не дає єдиної картини світу. А що дає таку картину? Знання всезагального, вічного, тобто логосу.

Таким чином, місце Геракліта в історії філософії визначається тим, що він є засновником діалектичного мислення, яке намагається різноманітність суцього звести до певної його внутрішньої енергетики. Внесок мислителя у філософію – це ідеї мінливості і розумності світу (логос, космічний розум).

ВИСНОВКИ: Перший, іонійський, період античної філософії ознаменований пошуками відповіді на корінні питання буття та його першооснови – субстанції, сутності пізнання. В її лоні зародилася діалектика, погляди на закономірність світового розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

- Антология мировой философии. Античность. – Минск–Москва, 2001. – С. 15-31.
- Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1976. – С. 24-26, 30-43.
- Богомолов А.С. Античная философия. – М., 1983. – С. 37-63.
- Виндельбанд В. История древней философии. – К., 1995. – С. 44-62.
- Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. – К., 1999. – С. 74-78, 81-83.
- Історія філософії: Підручник / За редакцією В.І. Ярошовця. – К., 2002. – С. 63-72.
- Кондзьолька В.В. Нарис історії античної філософії. – Львів, 1993.
- Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К.–Львів, 2001. – С. 57-62.
- Татаркевич В. Історія філософії. – Т.І. – Львів, 1997. – С. 20-32.
- Тихолаз А.Г. Геракліт. – К., 1995.
- Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. – М., 1981. – С. 122-138.
- Читанка з історії філософії. Книга І. – К., 1992. – С. 95-99.

Лекція 3. ВЧЕННЯ ПРО БУТТЯ У ФІЛОСОФІЇ ПІФАГОРА ТА ЕЛЕАТІВ

План (логіка) викладу:

1. Піфагор і піфагорійці: тлумачення буття як чисельно-кількісної упорядкованості світу.
2. Вчення Ксенофана і Парменіда про “єдине” буття.
3. Онтологічний і гносеологічний сенс апорій Зенона.

1. ПІФАГОР І ПІФАГОРІЙЦІ: ТЛУМАЧЕННЯ БУТТЯ ЯК ЧИСЕЛЬНО-КІЛЬКІСНОЇ УПОРЯДКОВАНОСТІ СВІТУ. В кінці VI ст. до н.е. центр європейської філософії перемістився з Іонії у так звану “Велику Грецію” – частину колонізованих грецьких територій на побережжі Південної Італії та Сицилії. Греки її називали “Великою Елладаю”. Античну філософію цього періоду Арістотель назвав “філософією італійців”. Вона була дальшим кроком у становленні античної філософії після філософії іонійців, зокрема в розробці проблеми буття. До неї належать піфагореїзм, школа елеатів і філософія Емпедокла.

Піфагореїзм – напрям античної філософії, започаткований діяльністю Піфагора, проіснував у різних модифікаціях майже тисячу років.

Піфагор (570 – бл. 500 рр. до н.е.), як вважає більшість грецьких авторів, походить з острова Самоса (Іонія). Однак через тиранію Полікрата залишив Іонію і за порадою Фалеса відправився у Єгипет за здобуттям знань. Там у єгипетських жерців 22 роки оволодівав різними науками. Відтак 12 років продовжував навчання у вавилонських учених, зокрема в галузі математики. Після 34-річного перебування за межами Греції прибув до міста Кротона (Південна Італія), де заснував свою філософську школу – Піфагорійський союз.

Це було релігійно-філософське, етико-політичне співтовариство з ритуалізованим статусом і спільністю майна (при вступі в союз воно здавалося економам). Його навіть називають партією. Союз був закритою організацією, його вчення таємним. Піфагорійці вставали до сходу сонця, зустрічали його на березі моря, робили гімнастику, вдень працювали. Ввечері здійснювали молитву богам.

Потім спільно займалися науками. Перед сном піфагорієць робив собі звіт про день, що пройшов, розмірковуючи, як прожито день, що зроблено, який обов'язок залишився невиконаним.

В основі піфагорійської етики знаходилося вчення про належне: перемога над пристрастями, підкорення молодших старшим, культ дружби.

Піфагорійський союз мав великий вплив на суспільно-політичне життя у Південній Італії, брав діяльну участь у боротьбі партій у Греції. Деякий час мав владу в Кротоні.

Союз прагнув здійснити свої суворі і консервативні моральні гасла. В цей час у Греції було чимало релігійних союзів, заснованих на таємних вченнях і містеріях, які мали своєю метою уможливити душам зносини з божеством (наприклад, союз орфістів). На відміну від інших союзів Піфагорійський союз обрав як один із засобів очищення душі наукову працю. Коли інші союзи, секти як містичний засіб звільнення душі від тіла і поєднання її з божеством застосовували музику і приголомшливі танці, то піфагорійці ставили наголос на аскетичному способі життя і дослідницькій праці.

Піфагорійський союз був не тільки релігійним, етико-політичним співтовариством, але й науково-філософською школою, що дістала назву піфагореїзм.

У Піфагора було багато учнів. Їхнє навчання тривало 15 років. Перші п'ять років учень мав мовчати. Це привчало його до зосередженості. Другі п'ять років учні могли слухати те, що говорить учитель, але не бачити його: Піфагор розмовляв із ними вночі, перебуваючи за занавіскою. Тільки треті п'ять років учні могли розмовляти з учителем віч-на-віч.

Піфагореїзм пройшов довгий, майже тисячолітній шлях. Розрізняють: ранній, або доплатонівський піфагореїзм (VI – середина IV ст. до н.е.), платонівський (IV ст. до н.е.), елліністичний (поч. III – II ст. до н.е.), неопіфагореїзм (I ст. до н.е. – III ст.). Піфагореїзм у вузькому сенсі слова охоплює лише перший з цих періодів, протягом якого діяла філософсько-релігійна школа, заснована Піфагором. Піфагореїзм пізніших часів існував на основі синтезу та асиміляції піфагорійських ідей з іншими філософськими вченнями, передусім платонізмом.

Піфагор та його учні були математиками. Вони першими почали науково опрацьовувати ту галузь знання, якою до них рахівники і геометри займалися практично, зробивши з геометрії науку. У гео-

метрії їм належить відкриття двох теорем про суму кутів у трикутнику і теорема, що носить ім'я Піфагора. У галузі арифметики вони займалися класифікацією чисел: розрізняли парні і непарні числа, що не можуть бути квадратами інших чисел, і т.п. Особливо важливим було те, що числа трактувалися піфагорійцями у поєднанні з просторовими величинами. Звідси, наприклад, донині збереглися назви числа в “квадраті”, в “кубі”.

Піфагорійці також займалися акустикою у зв'язку з музикою, яка, за їхніми віруваннями, мала очищувальну силу, зробивши відкриття, що причиною звука є рух, а відтак, що звуки в музиці виявляють математичну строгість. Гармонійні за звучанням інтервали відповідають найпростішим числовим відношенням: половина струни дає октаву, дві третіх – квінту. Довжина струн робить особливу пропорцію, яку вони називали гармонією. Загадкове явище, яким є гармонія, отримало пояснення: воно є числовим відношенням, виникає завдяки числу.

Отже, основою всього суцього (а не тільки гармонії) є число. Арістотель писав: “Так звані піфагорійці, зайнявшись математичними науками, вперше висунули їх на перше місце у вихованні і стали вважати їх основою всіх речей. Але в галузі цих наук числа посідають від природи перше місце, а в числах вони вбачали, як їм здавалось, багато рис, схожих з тим, що існує і відбувається, – більше, ніж у вогні, землі і воді... Крім того, вони вбачали в числах властивості й відношення, притаманні гармонійним сполученням... Числа посідали чільне місце у всій природі, елементи чисел вони вважали елементами всіх речей і увесь Всесвіт (визнавали) гармонією і числом” (Читанка з історії філософії. Книга I. – С.100-101). І ще: “Піфагорійці стверджують, що речі існують, насліджуючи числа” (Там само. – С.101).

Цікаву версію звернення Піфагора до числа як основи буття висунув останній античний філософ Боецій (бл. 480 – 524 рр.). Одного разу, проходячи біля кузні, Піфагор звернув увагу на те, що співпадаючі удари молота, не однакові за вагою, дають різні гармонійні звуки. Це залежить від ваги молота, яку можна виміряти. Тому якісне явище (звук) визначається його кількістю (вагою). Звідси: “число володіє речами”.

Історія філософії зафіксувала й такі міркування Піфагора щодо числового визначення буття. Нехай камінь і людина однаково

складаються з води, вогню або чогось іншого, але тим не менше людина і камінь – це зовсім не одне і те ж. То в чому ж між ними відмінність? Очевидно, вона у внутрішній будові. А що таке будова? Це розміри і співвідношення частин. Чим визначаються розміри і співвідношення? Числом. То, отже, сутність будь-якого предмета з усіма його якостями можна виразити числом. Число – початок усього.

Світ уявлявся піфагорійцями як гармонія чисел, а число – першоосновою буття світу. Пізнати світ – значить пізнати числа, яким він підлягає і які ним керують.

Число – це абстракція. Однак у піфагорійців числа володіють буттям, не відокремленим від речей. Самі чуттєві речі розглядаються як такі, що складаються з чисел (Див. Піфагор: “числа володіють речами”). Піфагорійці не заперечували фундаментального (тобто першоелементного) характеру таких природних стихій, як вода, земля, повітря тощо, однак розглядали їх як результат кількісних (геометричних) характеристик. Так, земля складається з частинок кубічної форми, вогонь має форму чотиригранної піраміди, повітря – з восьмигранників, вода – з двадцятигранників. Крім цього, піфагорійці зводили геометричні величини до арифметичних: точка уподібнювалась одиниці, лінія – двійці, площа – трійці, тіло – четвірці, властивості фізичних тіл, зокрема колір, – п’ятірці, життя – шестірці, дух – семірці, любов – восьмірці, розважливість – дев’ятці, а досконалість Всесвіту – десятці. Тобто піфагорійці *абсолютизували числа*.

Таким чином, гармонія Космосу мислилась піфагорійцями предметно, але не речово-предметно, а геометрично-предметно як чисельно-кількісна упорядкованість світу.

Водночас піфагорійці не тільки абсолютизували числа, але й містифікували їх, наділяючи числа, крім природних, також людськими якостями. Як зазначав Арістотель, у піфагорійців “така-то властивість числа є справедливість, а така-то – душа і розум, інша – вдача і, можна сказати, в кожному з решти випадків подібно до цього” (Там само. – С.100-101). Щодо справедливості, то вони вважали її числом, помноженим само на себе.

Автори праць про Піфагора і піфагорійців відзначають суттєвий вплив на них релігійно-містичних течій, зокрема орфізму. Це, зокрема, видно з їхнього вчення про душу, яке, як пише польський історик філософії В.Татаркевич, зводилось до кількох догм. 1. Душа існує

окремо від тіла (піфагорійці, як усі інші греки тодішніх часів, уявляли душу на подобу тіла). 2. Душа може єднатися з довільним тілом. Вона може увійти в кожне тіло (сам Піфагор вважав, що його душа була колись душею сина бога Гермеса Еталіда, потім душею троянця Евфорба, потім – Пірра, рибака з острова Делоса, і, нарешті, стала Піфагором). 3. Душа триваліша від тіла. Вона триває навіть тоді, коли тіло гине; вона досконаліша і могутніша від тіла. 4. Тіло є для душі в'язницею. 5. Душа ув'язнена в тілі за скоєні нею провини. Утілення душі є наслідком її падіння. 6. Душа буде визволена з тіла, коли очиститься, а очиститься вона, коли відпокутує за провини. 7. Тілесне життя має, таким чином, мету – визволення душі. 8. Нещастю, яким є залежність душі від тіла, можна запобігти через релігійну практику, зокрема містерії (богослужіння) (Татаркевич В. Історія філософії. – Т.І. – С.63).

Піфагорійці висловили ряд думок щодо будови Космосу, руху планет, кулеподібності Землі тощо. Світ утворився в процесі гармонійного поєднання протилежностей – поєднання різних явищ, що створюють гармонію (єдиного і множинного, рухомого і нерухомого тощо). У космології Піфагор – перший геоцентрист (у процесі гармонійної побудови протилежностей світ набув форми кулі). Земля, як і сонце та місяць, рухається не в повітрі, а в ефірі. Земля займає центральне положення у світі, і все рухається навколо неї. Земля рухається навколо своєї осі.

Планети, за піфагорійцями, рухаються по геометрично правильних орбітах, причім швидкість руху залежить від віддалі від центру обертання. Тобто швидкість руху планет обернено пропорційна довжині їх шляху. Зауважимо, що вони в принципі дійшли до тієї самої думки, що й німецький астроном Й. Кеплер у XVI ст.

Кожна планета, рухаючись навколо Землі по ефіру, видає монотонний звук особливої висоти. Так, звук Місяця високий і проникливий, а звук Сатурна – найнижчий. Разом ці звуки утворюють гармонійну мелодію, чути яку міг лише Піфагор, ніби маючи чудовий слух.

Дослідники вважають, що погляди піфагорійців на регулярність руху планет сформувалися під впливом акустичного відкриття піфагорійця Архіта. У своїй праці “Гармоніка” той зрозумів звуки як рух, а саме – як коливання тіла, яке звучить, і виявив, що висота тону перебуває у прямому відношенні до швидкості руху і оберненому до

довжини тіла. Тому-то піфагорійці розглядали світ як досконалу гармонійність.

Таким чином, заслуга Піфагора і піфагорійців у тому, що їхнє вчення було важливим етапом переходу від знання, обтяженого чуттєвими образами, до знання інтелектуального, що оперує поняттями. Їм належить дослідження природи на принципах абстрактної раціональності

Піфагореїзм зіграв певну роль у розвитку вчення про буття як таке, що в кінці VI – на початку V ст. до н.е. сформувала філософська школа елеатів.

2. ВЧЕННЯ КСЕНОФАНА І ПАРМЕНІДА ПРО “ЄДИНЕ” БУТТЯ. До “філософії італійців” часів “Великої Греції” належить філософська школа *елеатів*. Осередком її було місто Елея. Основними представниками елейської школи були Парменід, Зенон, Мелліс, а предтечею – Ксенофан.

Учення елеатів – новий крок у становленні давньогрецької філософії, в розвитку її категорій, у тому числі категорії субстанції. Якщо в іонійців субстанція фізична, у піфагорійців – математична, то в елеатів вона філософічна, бо нею є буття як таке, більше того, саме елеати поставили питання про *співвідношення мислення і буття*, те, що пізніше було названо основним питанням філософії. Тому можна стверджувати, що формування античної філософії завершується в елейській школі, бо там протофілософія стає філософією.

Попередником елейської філософії був Ксенофан як фактично сполучна ланка між іонійською і елейською школами. Свою доктрину він побудував на основі теологічних міркувань. Цій доктрині Парменід надав філософського вигляду, розвинувши її в теорію буття і пізнання. Зенон застосував діалектичний метод для захисту доктрини Парменіда.

Ксенофан (570 – після 478 рр. до н.е.) походить з Іонії, але після захоплення її персами емігрував до Італії, осівши в Елеї. Вів життя мандрівного поета, сатирика. Його сатира була спрямована проти релігійно-міфологічного світогляду греків. Він висміював як поетів, так і філософів, зокрема Піфагора. Написав ряд поетичних творів, а також твір “Про природу”.

Володіючи гострокритичним розумом, Ксенофан уперше в історії філософії висловив думку, що всі боги – плоди людської фантазії,

що люди вигадали богів на свій образ, приписуючи їм усі свої фізичні риси і моральні недоліки: “Ефіопи говорять, що їхні боги курносі і чорні, а фракійці (уявляють своїх богів) синьоокими і рудуватими” (Антологія мирової філософії. Античність. – С.48). І далі:”... От як би бики, коні і леви мали руки і могли б ними малювати і створювати ними твори (мистецтва), як люди, то коні зображали би богів подібними до коней, бики ж – подібними до биків і надавали б (їм) тіла такого роду, який тілесний образ у них самих” (Там само).

Цим політеїстичним і антропоморфним поглядам на богів Ксенофан протиставив *ідею єдиного всемогутнього Бога*, позбавленого людиноподібних рис. Він “не подібний смертним ні зовнішнім видом, ні думкою” (Там само). Бог, в уяві Ксенофана, всеприсутній, усюди рівний собі, нерухомий, незмінний, вічний. Це чистий розум. Він не фізичний, у нього нема фізичної сили. Його сила в мудрості: “Без лусиль силою розуму усім потрясає” (Там само. – С. 49). Як підкреслює А.М.Чанишев, Бог Ксенофана – це космічний філософ.

Провідна ідея Ксенофана: *Бог один і єдиний*. Мислитель обґрунтовує так: “... Якщо бог – наймогутніша з усіх (істот), то йому належить бути одному... Бо якщо б (богів) було два або більше, то він уже не був би наймогутнішим і найкращим з усіх істот. Насправді, кожен з них, оскільки він бог, рівним чином був би таким. У тому й полягає суть бога і сила бога, щоб панувати, а не підкорятися, і бути наймогутнішим. Отже, оскільки він не володіє вищністю, остільки він не бог” (Читанка з історії філософії. Книга I. – С.103).

Розвиваючи цю думку, Ксенофан продовжує: “Припустимо, що богів багато. Якщо при цьому вони в одному будуть перевищувати один одного, а в іншому – поступатися, то вони не будуть богами, тому що божество за своєю природою не терпить над собою панування... Якщо ж вони рівні, то не будуть володіти перевагою над усім, а рівне не краще і не гірше рівного. Тому, оскільки бог є, і оскільки він такий, то він повинен бути тільки один. Крім того, якщо їх було багато, то він не володів би силою (творити) все, що побажає. Отже, він тільки один” (Там само. – С.104).

Один і єдиний бог, в уявленні Ксенофана, всюдисущий і кулеподібний: “...Оскільки він (тобто бог. – авт.) один, то повинен бути всюди уподібненим: всюди бачити, всюди чути і всюди володіти рештою почуттів. Інакше частини його, оскільки вони – частини бога,

знаходились би між собою у відношеннях панування і підкорення, що неможливо... А оскільки він усюди уподібнений, то повинен бути кулеподібним, тому, що... він всюди” (Там само). Водночас бог не може бути ні обмеженим, ні необмеженим, ні порушним, ні непорушним.

Як писав Арістотель, єдиний бог Ксенофана – це небо в його цілісності. Інші античні автори писали, що бог в уявленнях Ксенофана подібний до кулі і тотожний Космосу. На цій підставі А. Чанишев зауважує, що Ксенофан був пантеїстом. Ця думка співпадає з твердженням В. Татаркевича, що бог у Ксенофана – “внутрішній чинник світу”, що світ містить божественну силу в собі, яка рухає його. Тому світ не потребує втручання божества ззовні.

Від Ксенофана філософія починає відділятися від світоглядної фізики. Йдеться про те, що у Фалеса, Анаксимандра, Анаксимена, Геракліта вода, вогонь, повітря, апейрон були не лише фізичними явищами, але й носіями світової єдності. Однак усе це було погружено в природу. Ксенофан, який ішов у своїх пошуках шляхом іонійців, спробував поставити питання про буття як “єдине” (“всеєдине”) буття безвідносно до різних його конкретно-чуттєвих форм. Це “єдине” буття Ксенофан назвав “богом-світом”. Як підкреслює В. Віндельбанд, “так само, як світова матерія іонійців, точно так же і бог Ксенофана тотожний із світовим цілим; він містить усі речі в собі”. Це, власне, пантеїзм: “Світ і Бог для нього одне; і всі одиничні речі нашого сприйняття розпливаються в його очах у завжди рівну самій собі, всезагальну сутність” (Виндельбанд В. История древней философии. – С.53).

Але не тільки цим Ксенофан відрізняється від своїх попередників. Він упав у суперечність із ними: думка про божественний першопочаток виключає ознаку перетворюваності, яка в іонійців грала таку значну роль.

Це нововведення Ксенофана, тобто ідея “єдиного” (“всеєдиного”) буття, яким є бог, міняло поняття першопочатку світу, бо воно втратило здатність вживатися для пояснення емпіричного буття. Цим самим Ксенофан протиставив фізичну і філософську картини світу, знецінивши першу.

Таке розмежування фізичної і філософської картин світу позначилось на гносеології Ксенофана. Воно виявилось у знецінюванні чуттєвого ступеня пізнання: відчуття не можуть бути істинними, слід довіряти лише розуму. У філософії Ксенофана вперше відна-

ходимо принципове для елеатів розрізнення знання і гадки (опінії): "Ми нічого вірогідно не чуємо і не бачимо, а завжди лише гадаємо. Істину не знає ніхто, мабуть, тільки бог" Ксенофан фактично сформулював проблему меж і вірогідності знання.

Таким чином, Ксенофан започаткував нову концепцію буття – *інтелектуальну* (на противагу речово-предметному тлумаченню). На основі його вчення про єдиного світового бога Парменід розвинув поняття *єдиного буття*.

Парменід (540 – 450 рр. до н.е.) – засновник елейської філософської школи. Народився і жив у місті Елеї. Для рідного міста написав закони, які виявились досить вдалимими. Він автор філософської поеми "Про природу", від якої збереглося близько 160 віршів, зокрема вступ і дві частини під назвою "Шлях істини" і "Шлях думки".

У пролозі (вступі), який має алегоричну форму, розповідається про те, що юнак (а це молодий Парменід), який жадає знань, здійснює поїздки до богині справедливості (Правди) Дике. Вона розповідає йому про два шляхи пізнання – шлях істини, тобто достовірного знання, і шлях гадки (опінії), оманливого, неістинного знання. Вона зкликає Парменіда у всьому покладатися на розум.

Парменід вкладає в уста Дике своє вчення про буття, дотримуючись поради богині побороти силу звички, сліпу прив'язаність до чужої думки, утримання від порожніх розмов, звертатися до власного розуму як єдиного керманіча. Власне, Парменід, усупереч попереднім філософам, проблему справжнього буття знаходить не в конкретних субстанціях (воді, повітрі, вогні тощо), а виводить свої положення із самої думки.

У центрі уваги Парменіда дві головні проблеми: *відношення буття і небуття та відношення буття і мислення*. Першу проблему філософ вирішив однозначно: лише існує буття, небуття немає:

"Можна лише про те говорити і міркувати, що є: адже буття є, а ніщо не існує" (Фрагменти ранніх грецьких філософів. – М., 1989. – Ч.І. – С.296). Причём Парменід уперше у філософії Стародавнього світу звернувся до доказів, аргументацій. Наприклад: "того, чого нема, не можна ні пізнати, ні пояснити", "можна лише про те говорити і міркувати, що є".

Буття, відповідно до вчення Парменіда, є *одне, єдине, те, що мислиться*. Воно єдине і одне, бо всюди дорівнює собі і охоплює все

існуюче. Буття не має початку, бо з чого воно могло б виникнути? З небуття, але ж його нема. Не може воно й мати кінця, тобто *буття вічне*. Воно *неперервне*, бо всяка перерва була б небуттям. Буття *нерухоме* і взагалі незмінне, бо могло б змінитися тільки на небуття. Воно *неподільне*, бо частини буття, вже не будучи буттям, були б небуттям. Отже, буття стало і єдине. Таким чином, властивості єдиного буття протилежні якостям, що їх мають речі в множинному світі.

Якими міркуваннями керувався Парменід, відкинувши попередні уявлення про буття як множину речей? Чому він позбавив речі природи і предметного світу буттєвості? Бо предмети, речі плинні, змінні, виникають і зникають, то, отже, не може бути буттям те, що може перестати бути, бо буття завжди є.

Як відзначає В. Татаркевич, Парменід “гадав, що саме висновки розуміння, а не явища дають справжній образ буття, що ми правильно осягнемо дійсність тоді, коли, абстрагуючись від мінливості і різно-рідності явищ, звернемо увагу на її просте й незмінне, суцільне й неперервне підґрунтя” (Татаркевич В. Історія філософії. – Т.І. – С.35).

Парменід уподібнює єдине буття довершеній круглій кулі, кулі, як суцільній масі речовини, що заповнює увесь простір, без порожнин.

“...Оскільки є гранична межа, воно (буття. – *авт.*) завершене. У всіх напрямках, подібне глибі прекруглої Кулі” (Фрагменти ранніх грецеских філософів. – С.297).

Друга проблема, що знаходилась у центрі уваги Парменіда, – *відношення мислення і буття*. Її він вирішує так: *мислення і буття тотожні*.

“...Мислити – те ж саме, що бути” (Там само. – С.296).

”Те ж саме думка і те, про що думка існує,

Бо без буття, в якому вона виражена,

Думки тобі не знайти” (Там само. – С. 297).

Це, однак, слід розуміти не так, що Парменід ставить знак рівності між предметом і думкою (предмет матеріальний, а думка ідеальна). Філософ стверджує інше: думка – це завжди думка про предмет. Думка не може бути відокремленою від буття. І коли вона не хибить, у своєму змісті не відрізняється від того, що дійсно існує.

З тезою про тотожність мислення і буття тісно пов’язана гносеологія Парменіда. Подібно до Ксенофана, він розрізняв два

шляхи пізнання: шлях знання і шлях гадки. У знаннях буття постає як єдине, а у гадці світ виступає як множинний і відповідає чуттєвому досвіду. Таким чином, філософ розмежовує умоглядне, достовірне знання і оманливий чуттєвий досвід, що акумулюється у гадці. Він відкидав другий шлях, бо вважав, що множинність, яка підображається у відчуттях, – це обман відчуттів. Картина світу, яку дають відчуття, не істинна. Парменід заперечує мисленість множинності, бо вона існує лише для відчуттів. Те, що дають відчуття, – це лише ілюзія відчуттів. Істинна картина світу відкривається і засвічується лише розумом – що світ вічний, незмінний, нерухомий.

Учення Парменіда про суще, буття, яке в основі нерухоме, незмінне і самодостатнє, згодом дістало назву метафізичного розуміння природи. Його називають першим метафізиком, першим антагоністом діалектики.

Точку зору Парменіда на нерухомість буття, відсутність руху розвинув і обґрунтував Зенон Елейський.

3. ОНТОЛОГІЧНИЙ І ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ СЕНС АПОРИЙ ЗЕНОНА. *Зенон Елейський* (бл. 490 – 430 рр. до н.е.) – учень Парменіда. Про його життя нічого не відомо, крім того, що він загинув у боротьбі з тиранією. Вважають, що він є автором ряду творів – “Про природу”, “Проти філософів”, “Суперечки”, з яких дійшли до нас декілька фрагментів, зафіксованих пізніше філософами, зокрема Арістотелем, Діогеном Лаертським і Симпліцієм, які вказали на те, що Зенон вніс у філософію.

Зенон висунув ряд аргументів на захист учення Парменіда. Метод, який він застосував у цих аргументах, дав привід Арістотелю назвати Зенона “родоначальником діалектики”. Під “діалектикою” Арістотель розумів мистецтво вияснення істини шляхом виявлення внутрішніх суперечностей, які містяться у судженнях супротивників, і шляхом подолання цих суперечностей.

Діалектика Зенона має “негативний” характер. Метод, яким керується філософ, – “доказ від зворотнього”. Те, що потребує доведення (неможливості руху, неіснування множинності речей тощо), обґрунтовується шляхом спростування твердження, протилежного тезі, істинність якої філософ обстоює. Він умовно приймає тези супротивників Парменіда про те, що простір може бути мислений як

порожнеча, що мислене існування множини речей можливе і що можна мислити рух. Приймаючи ці тези, Зенон доводить, що визнання їх неминуче веде до суперечностей, а раз так, то вони не істинні. А якщо вони не істинні, то неминуче мають бути істинними твердження, що їм суперечать. Це і є твердження Парменіда про те, що порожнеча, множина і рух немислимі.

Парменід і Зенон не заперечували реальності множини, руху, порожнечі для наших відчуттів. Вони заперечували лише можливості їх мислити, не владаючи в суперечність.

Які ж аргументи висував Зенон на захист учення Парменіда?

1. Якщо припустити, що існує простір (порожнеча) окремо від речей, то треба визнати, що все існуюче знаходиться десь у просторі. Однак, щоб існувати, простір теж мав би знаходитися “десь”, тобто існувати в другому просторі, а другий простір – у третьому і так до безмежності. То, отже, простір, як окреме від речей, немислимий.

2. Якщо допустити існування множини, то виникає питання, як треба мислити кожний окремо взятий елемент цієї множини. Як треба мислити загальну кількість елементів множини: чи буде їх сума числом кінцевим чи безконечним? На перше питання – яким має мислитись кожний окремий елемент множини – відповідь може бути така, що він одночасно не має жодної величини і безмежно великий за величиною. А щодо суми елементів множини, то вона може мислитися як число кінцеве і як число безконечне.

3. Щодо руху, то Зенон висунув аргументи, які дістали назву *апорії* (грецьк. – безвихідне становище, непорозуміння). Апорії – це “форма вираження суперечності між спостереженням явищ та їх мисленевою рефлексією” (Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С.34). Загальновідомі чотири апорії Зенона: “Дихотомія”, “Ахілл та черепаха”, “Стріла, що летить”, “Стадій”.

– “Дихотомія”. Рух не може закінчитися, оскільки перш ніж досягти кінцевого пункту, необхідно пройти половину шляху, а щоб досягти половину, необхідно пройти “половину половини” і так безконечно.

– “Ахілл та черепаха”. Прудконогий Ахілл ніколи не дожене черепаху, бо перш, ніж подолати шлях до черепахи, вона проповзе якусь віддаль, а щоб подолати цю відстань, Ахіллу потрібен певний час, за який черепаха проповзе якусь віддаль, і так без кінця.

– “Стріла, що летить”. Випущена з лука стріла непорушна, бо в будь-яку мить руху вона займає певне місце, тобто знаходиться у спокої.

– “Стадій”. Якщо два різних тіла рухаються назустріч одне одному, то одне з них пройде повз друге, витративши на це стільки ж часу, скільки необхідно для проходження мимо половини того, що не рухається; тоді половина дорівнюватиме цілому, а це абсурдно.

Зенон Елейський справив великий вплив на вироблення дисципліни доказового мислення і розробку логічних процедур доведення. Його апорії, аргументації будили думку, стимулюючи її до розв’язання труднощів, що виникають у процесі мислення.

ВИСНОВКИ: З діяльністю піфагорійців і елеатів зв’язаний подальший розвиток античної натурфілософії, і насамперед становлення інтелектуального тлумачення буття. Якщо піфагорійці відокремили думку від наочного, то елеати обґрунтували тотожність буття і мислення. В елейській школі онтологія звільняється від оболонки космології і набуває вигляду умоглядного знання про сутність і достеменність буття.

ЛІТЕРАТУРА

- Антология мировой философии. Античность. – Минск–Москва, 2001.
- Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1976. – С. 27-30, 43-57.
- Богомолов А.С. Античная философия. – М., 1983. – С. 64-80.
- Виндельбанд В. История древней философии. – К., 1995. – С. 38-41, 52-72.
- Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика. – К., 1999. – С. 78-81, 83-87.
- Кондзьолка В.В. Нарис історії античної філософії. – Львів, 1993.
- Історія філософії: Підручник / За редакцією В.І. Ярошовця. – К., 2002.
- Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К. – Львів, 2001. – С. 58-60.
- Татаркевич В. Історія філософії. – Т.І. – Львів, 1997. – С. 33-40, 58-68.
- Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С. 34, 193, 224, 310, 467-468, 481-482.
- Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. – М., 1981. – С. 138-159.
- Читанка з історії філософії. Книга І. – К., 1992. – С. 100-106.

Лекція 4. ПЛЮРАЛІСТИЧНА ТЕНДЕНЦІЯ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСЯГНЕННЯ СВІТУ ЕМПЕДОКЛА ТА АНАКСАГОРА

План (логіка) викладу:

1. Школа еволюціонізму Емпедокла. Вчення про “корені” буття.
2. Філософія Анаксагора. Ноологія.

1. ШКОЛА ЕВОЛЮЦІОНІЗМУ ЕМПЕДОКЛА. ВЧЕННЯ ПРО “КОРЕНІ” БУТТЯ. Тлумачення буття та його субстанції в іонійців, піфагорійців та елеатів мало моністичний характер, тобто в основі світу вбачалося щось одне – вода, апейрон, повітря, вогонь, число, єдине буття. Йому на зміну приходить *плюралістична* концепція буття, тобто першоосновою світу береться не одне, а декілька першопочатків. Таке тлумачення буття дали Емпедокл, Анаксагор, Левкіпп та Демокріт.

Плюралістична тенденція філософського осягнення світу була своєрідною спробою примирити тлумачення буття Гераклітом та елеатами. У Геракліта буття – це процес, множинність, у елеатів – буття одне, незмінне. Як відзначає В.Віндельбанд, постало питання, як перетворити поняття буття елеатів, щоб на його основі був зрозумілим закономірний процес буттєвості, як його розумів Геракліт. Концепція буття елеатів була неприйнятна для пояснення емпіричної множинності і мінливості світу, зокрема через визнання ними одиничності і нерухомості буття. Проте, відмовившись від цих двох ознак, можна було зберегти інші ознаки елейського тлумачення єдиного буття – невникненість, незруйнованість і якісну незмінність, і з допомогою просторового руху пояснити з множинності існуючого – буттєвість і мінливість (Виндельбанд В. История древней философии. – С.72).

У цьому напрямі йшло вчення Емпедокла й Анаксагора. Як відзначає В.Татаркевич, Емпедокл “пробував елеатські ідеї прищепити іонійській традиції, передусім у цьому полягає його роль в історії філософії” (Татаркевич В. История философии. – Т.І. – С.43).

Емпедокл (490 – 430 рр. до н.е.) походив із Сицилії, із знатного роду. Відзначався багатьма обдаруваннями і різноманітними досягненнями: він поет, філософ, лікар, жрець, оратор, ритор, інженер. Його вчителями були піфагорійці, Ксенофан, Парменід. Є автором філософських поем “Про природу” (“Про суще”) і “Очищення”.

Емпедоклу належить розробка ідей школи *еволюціонізму*. Філософ опирається на положення Парменіда про те, що не може бути виникнення і зникнення у власному смислі. Однак він застосував це положення до простих складників речей, натомість речі складні виникають і гинуть. Через такий компроміс філософ мирив позицію Парменіда з позицією Геракліта, бо незмінність складників не суперечила мінливості речей.

Примиряючи іонійців і Ксенофана, який у своїй фізиці дотримувався традиції іонійців, Емпедокл приймає у якості першопочатку світу чотири традиційні елементи (стихії) – воду, землю, повітря і вогонь, які називає “*коренями суцього*” (“коренями речей”). Усе існуюче складається з них у певній пропорції (дозах). Так, кістка складається з двох частин води, двох частин землі і чотирьох частин вогню; нерви – з двох частин води, однієї частини вогню; кров – з усіх чотирьох коренів у найбільш рівномірній пропорції.

Псевдо-Арістотель так викладає вчення Емпедокла про “корені речей”: “Ніяке інше виникнення (крім виникнення з елементів), як він вважав, для суцього неможливе. А є лише змішування і роз’єднання змішаних елементів, люди ж називають це “народженням”... Множинне виникає шляхом змішування і з’єднання вогню і поряд розміщених (елементів), а знищується шляхом їх роз’єднання і розділення” (Читанка з історії філософії. Книга I. – С.108).

Самі по собі “корені речей” пасивні. А що ж тоді є джерелом змін, рушійною силою розвитку світу? Емпедокл указує на дві протилежні всесвітні сили. Це не фізичні, а психічні сили – *Любов* (приязнь, дружба) і *Ворожнеча* (відраза, розбрат, ненависть).

Між тим, питання про причини з’єднання і роз’єднання стихій було новим – іонійські філософи його не ставили. Вони виходили з принципу змінності як цілком зрозумілого. Матерія володіє самоцінною здатністю перетворення; іонійці не відділяли силу від матерії.

Любов – космічна причина єдності і добра. Ворожнеча – причина множини і зла. Під дією Любові подібне з’єднується з подібним, а під дією Ворожнечі навпаки – у світі панують роз’єднання, розлад. Любов та Ворожнеча позачергово встановлюють своє панування у світі, а останній перебуває у періодичних станах прямування до досконалості (так виникають Космос і всі форми життя) або розладу (який неминучий після панування Любові).

Процес становлення Космосу проходить чотири стадії (фази), що постійно повторюються, де поперемінно бере верх то Любов, то Ворожнеча.

1. Перша стадія – висхідна. Є деяка єдність, недосконала суміш. На цій стадії все однаково представлене, і воно постає як період універсальної влади Любові, тоді як Ворожнеча знаходиться назовні світу.

2. Друга стадія починається з виникнення окремих речей під дією сил Ворожнечі, котра витісняє Любов.

3. На третій стадії Ворожнеча займає домінуюче місце. Любов витісняється на периферію світу, а стихії перебувають у більшому чи меншому стані з'єднання.

4. Остання, четверта стадія відзначається поверненням влади Любові, з'єднанням стихій.

У цьому процесі змінювання влади Любові і Ворожнечі, з'єднання і роз'єднання стихій виникають конкретні речі, якісна багатоманітність яких визначається кількісними характеристиками.

Отже, Емпедокл уявляв життя природи як циклічний процес позачергової влади Любові і Ворожнечі – то з'єднання, то роз'єднання. У час панування Любові все стає єдиним, без своєрідних якостей матеріальних елементів, а в час панування Ворожнечі все стає множинним, виступає своєрідність елементів; вони виділяються і відособлюються.

Такий погляд на світовий процес дає право тлумачити його як концепцію, а відповідно і як школу *еволюціонізму*.

Емпедокл висловив ряд цікавих космологічних і загальних природознавчих ідей, зокрема про будову Космосу, походження життя. За його уявленнями, навколо Землі існує дві півкулі, які рухаються по колах. Одна з них повністю складається з вогню, інша – із суміші повітря і вогню. Ця друга півкуля своїм рухом спричиняє явище ночі. Сонце не є вогняним, воно є лише відображенням вогню, подібно до того, що відображається у воді. Місяць утворився з повітря, захопленого вогнем. Він бере світло від вогню. Форма світобудови подібна до яйця, яке лежить у горизонтальному положенні. Небосхил – твердий. Небо утворилося з льодової матерії. До нього прикріплені зірки. Планети рухаються вільно. Філософ висловив догадку, що для поширення світла у просторі потрібний певний час.

Виникнення життя на землі Емпедокл уявляв так: спочатку виникли рослини як одушевлені організми. Щодо тваринних організмів, то спочатку з'явилися окремі органи (руки, голови, ноги тощо), які випадково поєднувалися, переміщуючись вільно у просторі, і утворювали спочатку тварин із частинами, що зрослися, але ще не виявляли собою цілісності (людські постаті з головами волів тощо), пізніше, у третьому поколінні – суцільні тіла з частин, і, нарешті, у четвертому поколінні тварини народжувалися від батьків того ж виду. Причём виживали форми живого, які виявились доцільними.

У галузі *психології* Емпедокл наділяв усе живе розумом. У поемі “Про природу” зустрічаємося з такими висловлюваннями: “Воля долі така, що властива всім тварям розумність”; “...Знай, що у всьому є розумності частка і думки” (Антологія мирової філософії. Античність. – С.66). Філософ визнає фізіологічне осереддя мислення. Центром мислення він визнавав серце і кров коло серця:

“В бурхливих хвилях крові живиться серце,

В ньому ж знаходиться те, що ми так часто називаємо мисленням.

Думка людини є кров, яка омиває серце” (Переклад наш. – авт.)
(Гім само).

У поглядах на *пізнання* в Емпедокла спостерігається і сенсуалістична основа пізнавальних дій людини, і провідне становище розумової діяльності. Сприйняття можливе лише при безпосередньому зіткненні органу чуття з річчю, яку сприймається. Філософ уперше розрізнив п'ять органів відчуттів, які є рівнозначними у набутті знань. Він, як зазначає В. Татаркевич, сприйняв гіпотезу, яка походила з Греції загальне визнання: факт, що ми бачимо речі віддалені, він тлумачив тим, що з речей відділяються “впливи”, з очей також, і одні впливи зустрічаються з іншими. Впливи просочуються з ока і до ока через пори; отож можна бачити тільки ті речі, які під оглядом форми і величини відповідають порам ока. Це було ще наївне схоплення слушної думки, що сприйняття залежні від будови органу чуття (Татаркевич В. Історія філософії. – Т.І. – С.45).

Емпедокл висунув гіпотезу про те, що при чуттєвому сприйнятті ми досягаємо подібне подібним. Відчуття утворюються шляхом пристосування кожного органу відчуття до того, що відчувається. Тому органи відчуття не можуть замішати одне одного. “Землю бачимо землею, водою воду, повітрям бачимо ясне повітря, а вогнем

нищівний огонь, – писав Емпедокл. – Любов'ю бачимо любов, а ненавистю сумну ненависть” (Там само). Звідси він виводив, що всі стихії мусять знаходитися в оці, щоб око могло бачити природу.

Щодо мислення, то Емпедокл трактував його подібним до відчуттів (див.: “думка людини є кров, яка омиває серце”). Водночас указував на роль мислення у пізнанні: “Думкою спостерігай, не сиди зачарований оком”, а також на значення пізнавального процесу у формуванні розуму: “Розум зростає в людей у відповідності з пізнанням світу” (Антологія мирової філософії. Античність. – С.66).

Таким чином, заслуга Емпедокла в історії філософії полягає в тому, що він першим указав на множинність буття та еволюційний характер розвитку світу.

2. ФІЛОСОФІЯ АНАКСАГОРА. НООЛОГІЯ. Свою плуралістичну концепцію буття дав *Анаксагор* (бл. 500 – 428 рр. до н.е.). Походить з Іонії (м.Клазомен). Уже в дорослому віці прибув до Афін, де й провів свої зрілі й творчі роки. Власне, він перший старогрецький філософ, що творив в етнічній частині Греції. Це й дає підстави називати його “засновником афінської філософської школи” (Філософський енциклопедичний словник. – С.18).

Афіни в часи Анаксагора являли собою значний культурний центр. Тут найвищого рівня досягла рабовласницька демократія. На чолі афінського суспільства тоді стояв знаменитий державний діяч Перикл, навколо якого гуртувалися видатні вчені, архітектори, поети, філософи, скульптори, художники такі, як “батько історії” Геродот, скульптор Фідій, драматурги-трагіки Есхіл, Софокл, Еврипід, поет Аристофан. До кола цих видатних людей належав Анаксагор (запрошений до Афін за порадою дружини Перикла). В Афінах він прожив біля 30 років, але був звинувачений противниками Перикла в безбожництві (зокрема, за природничо-наукове пояснення небесних явищ, у тому числі місячних затемнень) і, щоб уникнути кари, змушений був покинути Афіни і повернутися в Іонію, де заснував свою філософську школу, яку деякі дослідники називають *школою ноології* (Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – С.61).

Анаксагор є автором твору “Про природу”, писаного прозою, від якого залишилося 20 фрагментів.

У центрі уваги Анаксагора як філософа знаходиться проблема якісного перетворення тіл: “Як же може виникнути з того, що не є

волоссям, волосся, а м'ясо з того, що не є м'ясом?" У своїх поглядах філософ виходив із тези Парменіда: те, що є, не може перестати бути, що "ніщо не виникає з небуття". Водночас він заперечує вчення елеатів про незмінність і про неіснування множинності буття. Але як тоді бути з очевидним фактом мінливості речей, яку визнавали іонійці, а також Емпедокл? Анаксагор вирішує це питання так: складники світу незмінні, але, еднаючись і роз'єднуючись, вони утворюють мінливі сполучення. Причём він, як і Емпедокл, відкидає поняття "виникнення" і "загибель", вважаючи їх ілюзією. Насправді мова має йти про змішування і розділення речей. Симплікій наводить з цього приводу висловлювання Анаксагора: "(Слова) "виникнення" і "загибель" невірно вживають елліни. Бо (насправді) жодна річ не виникає і не знищується, але (кожна) складається із змішування існуючих речей або виділяється з них. Таким чином, вірно було б говорити замість "виникнення" – "змішування" і замість "загибель" – "розділення" (Антологія мирової філософії. Античність. – С.71).

Які ж незмінні складники (елементи) світу утворюють речі? У цьому питанні Анаксагор відходив від Емпедокла, вважаючи, що жодна якість не може виникнути з комбінації інших якостей. Відповідно до його поглядів, речі складаються не з чотирьох стихій (елементів), а з усіх без винятку станів (якостей) речовин. Це найдрібніші, надчуттєві частинки вогню, землі, води, дерева, каменю і т.п. Він назвав їх "насінням всіх речей", а Арістотель – "гомемеріями". Їх є безмежне число; вони не мають меж поділу: "немає найменшого, але завжди менше".

Основні думки Анаксагора про "насіння речей": "все у всьому", "в кожній речі є частина кожної іншої", "у всьому є частина всього", "всі речі є разом", "все складне" (Там само. – С.71-76). Наприклад, коли ми їмо хліб, живимо через це свій організм, то це означає, що живимо свої мускули, кров, кістки, м'ясо, тому-то в хлібі мусять бути частинки мускулів, м'яса, крові, кісток тощо. Хліб походить із рослин, то всі ці складники мусять бути в рослині; рослина живиться стихіями (землею, водою, сонцем, повітрям та ін.), то всі ці складники мають бути в стихіях.

Проте якщо в кожній речі знаходяться усі складники світу, то як ми можемо відрізнити одну річ від іншої і називати їх різними іменами? Над Анаксагором навіть кепкували: камінь, що вдарився в інший, мав би виділити кров. Симплікій так передає думку Анаксагора: "... Всі (подібні частки) містяться у всіх, але кожна характери-

зується тим, що в ній переважає. Так, золотом феноменально є те, в чому багато золота, хоча при цьому в ньому міститься все. Дійсно, Анаксагор говорить, що “у всьому міститься частка всього” і “чого в кожній окремії речі міститься більше всього, тим вона з найбільш істотною відмінністю була і є”... При диференціації нескінченного (початку) споріднені (частки) прямують одна до одної, і те, що вже було наявне як золото, (незримо розсіяне) у Всесвіті, те і стає (видимим) золотом, а що як земля, то землею” (Читанка з історії філософії. Книга I. – С.109). Тобто в кожній речі складники знаходяться у певній пропорції. Ми сприймаємо і даємо назву речам, де ці складники переважають. Але й є такі складники, яких ми не сприймаємо, бо наші відчуття мають межу, за яку вони не сягають, так, як, наприклад, не чуємо тихого голосу серед вигуків натовпу, ані не бачимо краплі вина у бочці води.

Рух і впорядкування гомеомерій здійснюються космічним Розумом, який існує незалежно від матеріальних частинок (“насіння речей”). Початковий стан світу становив нерухому безформну суміш гомеомерій всіх можливих речовин. Це була пасивна матерія, яку в певний час і на якійсь ділянці простору привів у швидкий коловоротний рух Розум, що як рушій протистоїть інертній матерії.

Розум характеризується Анаксагором суперечливо. З одного боку, як такий, що містить повне знання про все і має величезну силу – визначає минуле, сучасне і майбутнє, а з іншого, – що містить найлегшу речовину, яка ні з чим не змішується. За словами Арістотеля, “Анаксагор твердив, що все було змішано, крім розуму, і лише він один не змішаний і чистий” (Антологія мирової філософії. Античність. – С.72).

Анаксагору належить ряд космологічних ідей. Відповідно до них, у результаті коловоротного руху, який започаткував Розум, у середині світобудови концентрується все густе, щільне, важке і холодне, яке, затвердивши, утворило Землю. Гаряче, світле, сухе і легке йде ввись, утворивши Небо. Світ оточений ефіром, який продовжує обертатися, відриває від Землі каміння, яке запалюється. Так виникли Сонце, Місяць, зірки – розпечені камені, які охоплені кругообігом ефіру. Земля має плоску форму і летить, не падаючи, бо тримається на повітрі. Тепло зірок ми не відчуваємо, бо вони на великій відстані від Землі. Світло від Місяця не власне, а від Сонця. Кругообіг зірок відбувається навколо Землі. Анаксагор першим дав правильне

пояснення затемнень Сонця і Місяця: затемнення Місяця буває від того, що його заступає Земля, а затемнення Сонця – коли його заступає Місяць. Місяць землеподібний, на ньому є рівнини й ущелини. Щодо життя, то його насіння було завжди. Воно падає на Землю з Неба разом із дощем. Тварини спочатку народилися з вологи, а потім стали народжуватися одна від іншої.

У поглядах на пізнання Анаксагор, усупереч ученню Емпедокла, вважав, що все пізнається через собі протилежне: холодне пізнається теплим, солодке – гірким і т. ін. Відчуття страдальні: всяке сприйняття як діяння протилежного на протилежне поєднані з болем, який ми відчуваємо при більшій інтенсивності відчуттів: “блискучі барви і надмірний гамір викликають біль, так що ми не можемо їх витримати протягом довшого часу”. Гомеомерії пізнаються не відчуттями, а розумом.

ВИСНОВКИ: Емпедокл і Анаксагор, поклавши в основу філософування принцип множинності першооснов світу, по суті намітили тенденцію розрізнення та індивідуалізації космічного цілого, що знайшло своє зріле виявлення в атомістичній концепції буття.

ЛІТЕРАТУРА:

Антология мировой философии. Античность. – Минск–Москва, 2001. – С. 58-76.

Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1976. – С. 58-97.

Богомолов А.С. Античная философия. – М., 1983. – С. 92-107.

Виндельбанд В. История древней философии. – К., 1993. – С. 72-84.

Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. – К., 1999. – С. 87-91.

Історія філософії / За редакцією В.І. Ярошовця. – К., 2002. – С. 80-96.

Кондзьолка В.В. Нарис історії античної філософії. – Львів, 1993.

Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К. – Львів, 2001. – С. 60-61.

Татаркевич В. Історія філософії. – Т.І. – Львів, 1997. – С. 42-50.

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С. 18, 196.

Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. – М., 1981. – С. 166-177.

Читанка з історії філософії. Книга І. – К., 1992. – С. 106-111.

Лекція 5. АТОМІСТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ БУТТЯ ЛЕВКІППА І ДЕМОКРИТА

План (логіка) викладу:

1. Вчення про атоми як першооснову буття.
2. Концепція пізнання.
3. Космологія і космогонія.
4. Соціально-етичні ідеї.

1. ВЧЕННЯ ПРО АТОМИ ЯК ПЕРШООСНОВУ БУТТЯ. Плюралістичну концепцію буття найґрунтовніше розробили представники *школи атомізму*. Її засновниками є Левкіпп та Демокріт. Їх учення – вершина античного матеріалізму. Деякі дослідники пов’язують ім’я Демокріта з початком класичної доби античної філософії.

Левкіпп (бл. 500 – 440 рр. до н.е.) – родом з Елеї чи Мілета – засновник атомістики. Свідчень про його життя не збереглося, що вже в античності призвело до сумнівів щодо його реального існування (Епікур: “не було ніякого філософа Левкіппа”). Відомо, що він був сучасником Парменіда та Емпедокла, слухав лекції Зенона Елейського. Вважають, що йому належать твори “Велика світобудова”, “Про розум”, які не збереглися. Окремі автори приписують ці твори Демокріту.

Погляди Левкіппа практично неможливо відокремити від поглядів Демокріта. Арістотель писав, що “найбільш методично про все вчили, даючи одне і те ж вчення, Левкіпп і Демокріт”. Левкіпп – досократик, а Демокріт дещо старший від Сократа. Левкіпп робив наголос на світобудові, а Демокріт – на людині.

Левкіпп першим висунув атомістичну теорію світобудови: все існуюче складається з дрібних, простих і неподільних частинок – *атомів* (грецьк. – неподільний). Проте не він, а його учень Демокріт розробив найбільш розвинуту і цілісну концепцію атомістичної будови світу.

Демокріт (460 – 370 рр. до н.е.) родом із м. Абдера (Фракійське побережжя), з давнього багатого рабовласницького роду. Багато подорожував, побував у Вавілонії, Єгипті, Індії, потративши всі гроші, які одержав у спадщину від батька, став бідняком. Повернувшись

після восьмирічних мандрів в Абдеру, зайнявся науковою діяльністю. Як пишуть про нього стародавні автори, зокрема Петроній, Демокріт “присвятив все своє життя дослідам”. Сам Демокріт говорив, що “він надав би перевагу знаходженню одного наукового доказу сану персидського царя” (Лурье С.Я. Демокрит. – М., 1970. – С.198).

Демокріт увійшов в історію як “філософ, що сміється”. Римський філософ Сенека писав про нього і Геракліта: “Кожний раз як Геракліт виходив з дому і бачив навколо себе багато людей, які по-дурному живуть і по-дурному вмирають, він плакав, жаліючи їх... Демокріт же, як говорять, навпаки, без сміху ніколи не з’являвся на людях: настільки несерйозним здавалося йому все, що чинилось по-серйозному” (Там само).

Вважають, що він є автором близько 70 творів різноманітної тематики – “Велика світобудова”, “Мала світобудова”, “Про природу”, “Про розум”, “Про природу людини” та ін.

Основа онтології Демокріта – атомістика: вчення про атоми та порожнечу як першооснови буття. Мислитель виходив із тези своїх попередників, що ніщо не виникає з нічого і не перетворюється в ніщо. Якщо б у світі не було чогось стійкого і незмінного, світ не утримався б у бутті. Можна ділити і дробити речовину, але не нескінченно: край, межа можливого поділу – атом. Його існування – запорука нескінченності світу. З атомів утворюються світові стихії, а з останніх все, що існує. А.Ейнштейн, творець теорії відносності, назвав ідею атомізму однією з найпродуктивніших в історії науки, бо вона справді дає можливість пояснити багато явищ.

Світ, усі його речі складаються з двох першопочатків – атомів і порожнечі. Атоми – буття, порожнеча – небуття. (Слід зауважити, що елєати заперечували небуття). Порожнеча безмежна, нерухома, нейтральна щодо буття, тобто не має на нього жодного впливу, єдина. Натомість атоми множинні. За величиною вони надзвичайно малі (правда, деякі автори говорять, що Демокріт допускав існування атомів, рівних усьому світу). Буття є не чим іншим, як безмежно велике число атомів.

Можна припустити, що Левкіпп і Демокріт прийшли до думки про існування атомів, спостерігаючи звичайні явища: стирання золотих монет і мармурових східців, поширення запахів, висихання вологого і т.п.

Атоми Левкіппа і Демокріта володіють властивостями, які елеати приписували “єдиному буттю”: неподільність, вічність, незмінність, тотожність самому собі, відсутність всередині будь-якого руху тощо. Це їх внутрішня сутність. Водночас атоми володіють зовнішніми властивостями: формою, порядком і положенням у просторі (поворотом). За формою атоми кулеподібні, гострі, крючкуваті, якореподібні, випуклі та ін. Як відзначає Симплікій, “Левкіпп і Демокріт твердять, що кількість форм в атомах безмежна” (Там само. – С.27). Відповідно до форм атомів речі є гладкі, шорсткі і т. п.

Атоми зовсім без’якісні, тобто позбавлені будь-яких чуттєвих властивостей – кольору, запаху, звуку, дотику, смаку. Пізніше Епікур у листі до Геродота пояснив таке тлумачення атомів: якісні властивості мінливі, в той час, коли атоми зовсім не міняються. Звідки ж тоді чуттєві якості речей? Вони виникають у суб’єкта внаслідок взаємозв’язку атомів з органами відчуття. Тобто смакові, зорові, дотикові та інші якості не існують об’єктивно, в дійсності, не властиві атомам, а існують лише в уявленнях суб’єкта. “Лише у спільній гадці, – писав про позицію Демокріта Гален, – існує колір, у гадці – солодке, в гадці – гірке. Насправді ж існують атоми і порожнеча. Так говорить Демокріт, вважаючи, що всі відчувані якості виникають із з’єднання атомів, існуючи лише для нас, хто сприймає їх. За природою ж немає нічого ані білого, ні чорного, ні жовтого, ні червоного, ні гіркого, ні солодкого... Отже, атоми суть всілякі тіла, що не мають якостей” (Матеріалісти древней Греции. – М., 1955. – С.61).

Отже, атомісти першими в історії філософії твердили про суб’єктивність чуттєвих якостей. Це була нова точка зору у філософії і науці. Вона залишила глибокий слід у подальшому вченні про природу. Від Демокріта пішло відновлення у XVII ст. учення про так звані первинні і вторинні якості (Дж. Локк та інші), тобто існуючі об’єктивно (первинні) і суб’єктивні (вторинні).

Одна з основних характеристик атомів – їх рух. Атоми рухаються у порожнечі (подібно до пилинок, які можна бачити у промені сонця в темній кімнаті; вони наштовхуються один на одного, змінюючи напрям свого руху). Рух так само вічний, як і атоми. Він властивий їм від природи. Тому атомісти залишили осторонь питання про причину руху, за що пізніше їм докоряв Арістотель, звинувативши їх у легковажності. Однак, як зазначає А.Чанишев, відповісти на

питання про причину руху атомів – значить визнати особливу нематеріальну силу (якою Арістотель вважав Бога). Отже, “легковажність” атомістів досить надумана; атомісти – наївні матеріалісти, тому не могли причину руху вивести з духовного джерела.

З тлумаченням руху тісно зв’язані погляди атомістів на причинність і необхідність. Атомісти – детерміністи, тобто вважали, що все має причину. У праці “Про розум” (Левкіппа чи Демокріта) сказано: “Жодна річ не виникає даремно, а все в силу причинного зв’язку і необхідності” (Антологія мировой філософії. Античність. – С.91).

Однак атомісти фактично ототожнювали причинність і необхідність, заперечивши об’єктивність випадковості. Все, що відбувається, відбувається лише так, а не інакше. Це впливає з того, що атомісти вважали, ніби атоми рухаються в одному напрямі і відхилення від нього не може бути. Звідси – все відбувається з необхідністю. Випадковість суб’єктивна: “Люди створили собі кумира як прикриття для їх власної нерозсудливості” (Там само. – С.96). Абсолютизуючи необхідність, атомісти фактично – фаталісти.

Атоми, згідно з ученням атомістів, є не тільки складниками матеріальних речей, але й з них складається душа. Душа не є якась надприродна субстанція, а цілком фізична сутність. Вона складається з найлегших атомів, що мають ідеально кулясту форму. Душа приводить тіло в рух і сама є найбільш рухомою з усіх форм. Функцією душі є як розум (закладений в грудній клітині), так і воління, бажання, які знаходяться у серці.

Необхідна умова життя – дихання. Це постійний обмін душі з середовищем. Середовище, яке оточує тіло, тисне і витісняє атоми, що знаходяться всередині, і дає тваринам рух. Усупереч цьому тиску атоми, що знаходяться поза тілом, і ті, що входять у тіло через дихання, не дозволяють їм вийти з тіла, перешкоджають згущенню і охолодженню під впливом зовнішнього тиску. Тварини живуть до тих пір, поки можуть творити цю дію. Душа смертна, вона не може існувати без тіла. Смерть – це вихід атомів душі з тіла в силу витіснення їх оточуючим середовищем. Видих без вдоху – це і є смерть. Залишивши тіло, атоми душі розсіюються в повітрі. Звідси – заперечення загробного життя.

Враховуючи роль і значення духовних процесів у житті людини, Демокріт наголошував на тому, щоб люди думали серцем, мали в собі як жар розуму, так і вогонь серця.

2. КОНЦЕПЦІЯ ПІЗНАННЯ. Елеати, як про це йшлося вище, скептично ставилися до чуттєвого пізнання, різко протиставляли чуттєві сприйняття і результати мислення: чуттєве сприйняття, мовляв, дає лише недостовірну думку.

Атомісти визнавали два роди пізнання – темне (незаконно-народжене) і істинне (законнонароджене). Темне – це чуттєве пізнання – зорове, слухове, дотикове, смакове та ін. В його основі лежить найвноматеріалістична концепція “ейдолів” (тобто образів). Згідно з нею, від поверхні речей виділяються тонкі образи – своєрідні копії речей. Вони весь час виходять із речей і, діючи на повітря перед органами відчуттів, дають змогу бачити або відчувати самі речі. Іншими словами, ці образи (копії) проникають у тіло і там з’єднуються з атомами душі.

Однак чуттєве пізнання обмежене, воно є нижчим ступенем, дає знання явищ. Дати істинне знання, тобто знання сутності, причинних зв’язків, чуттєве пізнання не може. Чуття поставляють лише “темне”, спотворене і не справжнє знання, оскільки свідчать про множинний світ речей, а не про дійсний світ атомів та порожнечі.

Дійсне знання досягається тільки з допомогою розуму, раціонального мислення. Атоми надто малі, їх не можна бачити, чути, сприймати на дотик і т.п. Усе це пізнається розумом. Секст Емпірик, аналізуючи твір Демокріта “Канони”, пише: “У “Канолах” він говорить, що є два різновиди пізнання, з яких пізнання шляхом логічних роздумів він називає законним і приписує йому вірогідність у судженні про істину, пізнання ж з допомогою почуттів він називає темним і заперечує придатність його для розпізнавання істини... Він говорить, що є... два роди пізнання: один істинний, інший темний. До темного належать такі різновиди (пізнання): зір, слух, нюх, смак, дотик. Що ж до істинного пізнання, то воно цілком відмінне від першого. Далі, віддаючи перевагу істинному пізнанню перед темним, він додає: “Коли темний (рід пізнання) вже більше не в змозі бачити надто мале, ні чути, ні нюхати, ні сприймати на смак, ні відчувати на дотик, але дослідження (повинно проникнути) до більш тонкого (недосяжного вже для чуттєвого сприйняття), тоді на сцену виступає істинний (рід пізнання), позаяк він у мисленні володіє більш тонким пізнавальним органом” (Читанка з історії філософії. Книга I. – С. 119).

Однак атомісти не могли задовільно пояснити, що у показаннях наших відчуттів не відповідає істинній, “більш тонкій” природі речей,

які досягаються діяльністю розуму. Одне тільки ясно: Демокріт бачив нездатність лише одного чуттєвого пізнання. Перевага умоглядного знання над чуттєвим видавалася Демокріту настільки значною, що легенда оповідає про самозасліплення філософа променем сонця для того, щоб “темне знання” не відволікало його від розумового споглядання справжньої дійсності.

Демокріт, таким чином, поєднував емпіризм із раціоналізмом, тобто бачив взаємозв’язок чуттєвого і розумового пізнання. Їхнє співіснування визначається доповненням та взаємообумовленням.

Гносеологічна концепція Демокріта носить назву каноніки. Філософ розробляв суто логічну проблематику у праці “Канони”, в якій визначив три критерії пізнавальної діяльності: відчуттєве пізнання явищ; значення мислення в наукознавчих дослідженнях природи; дослідження сфери бажаного та небажаного.

3. КОСМОЛОГІЯ І КОСМОГОНІЯ. У ряді космологічних ідей атомісти випередили свій час. Новим їхнім досягненням є вчення про безмежність Всесвіту та про незліченну кількість світів, що існують у безмежному просторі.

Світ у цілому – це безмежна порожнеча, наповнена безліччю світів. Усі вони утворені безмежним числом атомів різних форм.

Питання про виникнення Всесвіту розглядається у творі “Велика світобудова” (Левкіппа чи Демокріта). Порожнеча заповнена атомами нерівномірно, густина їх різна. І коли в якійсь частині простору сходиться багато атомів, то вони стикаються один з одним і утворюють вихор – колоподібний рух атомів, у якому більші і важчі атоми нагромаджуються в центрі, а дрібніші й легші витісняються на периферію. Так виникли Земля, небо. Небо утворюють вогонь, повітря, світила, яких гонить повітряний вихор. Земля і світила мають плоску форму. В центрі Всесвіту нагромаджується тяжка матерія, яка під тиском видушує з себе воду, що заповнює більш низькі місця.

Атомісти – геоцентристи. Земля нерухома, знаходиться в центрі Космосу. Навколо неї рухаються зірки. Кожний світ – кулеподібний. Одні світи виникають, інші – гинуть. Все це відбувається на основі природної закономірності, без втручання надприродних сил. Демокріт допускав, що Земля – не єдина планета, де існує життя, хоч не всі мають необхідні умови для життя, а саме – рідких тіл.

Щодо життя, то атомісти дотримувалися думки, що воно виникло з неживого, за законами природи, без творця і розумної мети. До них про це так само говорили Емпедокл і Анаксагор. Ось як Діодор викладає думки Демокріта з цього питання: “Коли з’явився вогонь сонця, земля спочатку затверділа, а потім, коли внаслідок нагрівання її поверхня почала бродити, вона в багатьох місцях підняла деякі з вологих (речовин), і (таким чином) виникли на її поверхні гниючі (утворення), вкриті тонкими оболонками. Це явище і тепер можна спостерігати в болотистих місцях і в стоячих водах, коли після холоду настає спека, (тому) температура повітря відразу дуже змінюється... Коли (вологі речовини) внаслідок нагрівання, що відбувалося вищевказаним способом, почали народжувати життя, вони (гниючі утворення) відразу ж почали отримувати вночі живлення від вологи, що осідала з оточуючої атмосфери, вдень же вони затвердівали від спеки. Нарешті, коли (ці утворення), що носили плід в утробі, цілком дозріли та їх оболонки прогоріли наскрізь і розірвалися, тоді (з них) виникли різні форми тварин” (Там само. – С.120-121). Ті тварини, що зосереджували в собі найбільше тепла, піднялись у повітря, ставши птахами, ті, в яких переважала суміш землі, стали плазунами та іншими тваринами, що живуть на землі, а ті, в яких було найбільше вологи, стали плавати.

Усі живі істоти, в тому числі й рослини, одушевлені в різному ступені. Джерело душі – те саме тепло, яке витворило все живе із землі.

Демокріт заперечив уявлення про богів, створених міфологічною традицією. На його думку, ці уявлення породжені страхом перед незрозумілими явищами природи, непідвладними людині, а навпаки, панують над ними. Демокріт, як підкреслює Секст Емпірик, говорить, що стародавні, спостерігаючи небесні явища, як-то: грім, блискавку, затемнення сонця і місяця, жахалися їх і вважали, що винуватцями цього є боги. Філософ вважав, що богів нема, але є їхні образи. В повітрі є багато вогненних атомів душі, з вихору яких виникають образи богів. Вони, ці образи, подібні до людей. Наближаючись до людей, одні з них діють благотворно, інші – негативно, шкідливо (Матеріалісти древньої Греції. – С.142-143).

4. СОЦІАЛЬНО-ЕТИЧНІ ІДЕЇ. Демокріт торкався широкого кола людських і суспільних проблем – походження та сутності людини і суспільства, мови, моралі, мистецтва, держави.

Людина вийшла, як і все живе, з природи, і головну роль при цьому зіграло тепло і волога. Вона отримала більше, ніж інші істоти, тепла, бо матерія, з якої складається її тіло, є більш чистою і краще втягує в себе тепло. Водночас вона ввїбрала в себе деяку кількість божественної природи, завдяки чому має розум і думку, тому вона може досліджувати суще.

Спочатку люди вели “безладний і твариноподібний спосіб життя. Діючи (кожний сам по собі) наодинці, вони виходили на пошуки їжі і добували собі найпридатнішу траву і дикі плоди дерев... Перші люди, оскільки (тоді ще) не було придумано нічого з того, що стосується зручностей життя, проводили своє життя в безперервній важкій праці, бо вони не були захищені одягом, не вміли споруджувати житло та користуватися вогнем і не мали взагалі ніякого поняття про приготування їжі”. Коли ж на них нападали звірі, вони об’єднувалися, допомагаючи один одному, створюючи перші колективи. В процесі життя люди отримували певні знання, навички щодо виготовлення засобів до життя. Матеріальні потреби спонукали їх до різних винаходів. “...Нужда слугувала людям вчителькою у всьому, наставляючи їх відповідним чином у пізнанні кожної (речі)” (Читанка з історії філософії. Книга I. – С.121-122).

У процесі спілкування людей бере початок мова. У ті часи серед стародавніх учених було дві точки зору на походження мови: подібність слова з природою предмета, який позначається, і друга – проста угода між людьми називати предмет таким-то словом. Демокрит у своєму вченні про мову поєднував обидві ці точки зору, хоч верх брала друга. З одного боку, він виводить виникнення мови з матеріальної потреби, яка складає основу всіх змін у житті суспільства. Філософ вважав, що слово є зображенням самого предмета. Водночас, на його думку, відношення слова до предмета зумовлене не природою самого предмета, а лише угодою, укладеною між членами даного суспільства, які розмовляють даною мовою. Він, як твердить неоплатонік Прокл, висунув чотири докази для обґрунтування цього положення: “1) однойменність – гомонімія, а саме та обставина, що різні речі позначаються однією і тією ж назвою; 2) багатойменність – поліонімія: різні назви застосовуються до одного і того ж предмета, замінюючи одне одного, а це неможливо, якщо б назви були від природи; 3) перейменування речей: якщо б назви були від

природи, то чому б Аристокла перейменували у Платона, а Тартала у Теофраста; 4) відсутність відповідності у словотворенні: наприклад, від слова “думка” можна утворити дієслово “думати”, то чому ж від слова “справедливість” не можна утворити дієслово “справедливити”. Отже, назви дійсно виникли випадково, а не властиві речам від природи” (Лурье С.Я. Демокрит. – С.353).

До Демокріта ніхто з грецьких філософів не ставив питання про *культуру*. Їх цікавила “перша природа” (Космос, походження життя, природні стихії тощо). Предметний світ олюдненої природи, продукти людської діяльності залишилися поза їхньою увагою. Демокрит уперше поставив питання про сутність і розвиток матеріальної і духовної культури. Рушійною силою розвитку культури вважав потребу і користь.

Перша й найважливіша потреба – це добування їжі, без чого неможливе існування і життя людини. Друге місце займає потреба в житлі, третє – в одязі. Матеріальні потреби трактуються Демокритом як корінна причина змін, що відбуваються в розвитку суспільства. Однак безпосереднім чинником цих змін є усвідомлення людьми корисності для їхнього життя нововведень. Тобто йдеться про роль свідомого фактора в житті суспільства.

У сфері духовної культури Демокрит виділив такі її компоненти, як *мистецтво і мораль*.

Від Демокріта бере початок теорія, згідно з якою мистецтво є “подражання природі” (правда, мистецтво в ті часи трактувалося розширено: як техніка, ремесло, прийоми догляду за вирощуванням сільськогосподарських культур тощо). Давньогрецький історик Плутарх так передає думку Демокріта щодо джерел мистецтва: “Ми самі навчилися від них (тварин. – *авт.*), як показує Демокрит, найважливішим речам: шляхом наслідування ми навчилися у павука ткацтву і штопанню, від ластівки – побудові житла, від співочих птахів – лебедя і солов’я – співу” (Там само. – С.352).

Водночас Демокрит вказував на роль у мистецтві натхнення, під яким розумів своєрідний вид божественного натхнення, інтуїцію, а також деяке безумство. Натхнення, на його думку, особливо потрібне для поезії і музики.

Велике місце у філософії атомістів займають проблеми *моралі*. Від Левкіппа до нас дійшло загальне уявлення про те, що мета життя –

насолода прекрасним. Демокріт теж вважав, що прагнення до того, що породжує почуття задоволення, є рушійною силою поведінки людини. А відповідно – ухилення від усього, що може породити почуття незадоволення.

Глумачення поняття “задоволення” у Демокріта впливає з його теорії пізнання, а саме – недовіра до істинності чуттєвого сприйняття. Чуттєве – те, що нам здається істинним, а насправді істинним є те, що знаходиться в розумі (душі). Тому задоволення почуттів обманливі. Істинними є лише духовні радощі. Чуттєві задоволення відносні, а душевні – абсолютні. Істинне блаженство – спокій душі. В цьому сутність блага.

Головною метою життя, за Демокрітом, є *евтюмія* – стан душі, коли вона перебуває у спокої і рівновазі, звільнена від страхів і пристрастей. Це спільне для усіх – старих і молодих. Діоген Лаертський так передає думку Демокріта з цього приводу: “... Метою є благий стан духа. Він не тотожний насолоді як, невірно зрозумівши, сприймали деякі. Це такий стан, при якому душа перебуває у спокої і рівновазі, не схвилювана жодними страхами, марновірством або іншими переживаннями” (Там само. – С.373).

Благо має об’єктивний характер. Воно для всіх людей одне, як одна і та ж істина: “мета у всіх одна, що вище всього – благий стан духа, а гіркота – мірило зла” (Там само). Чуттєві ж задоволення – суб’єктивні: приємне одному те, іншому – інше.

Стан гармонії душі, спокій духу досягаються через поміркованість. “На думку Демокріта, – пише Стобей, – благий стан духу в людей виникає завдяки поміркованості в насолодах і розміреному життю. Як нужда, так і достаток схильні до змін і викликають великі душевні хвилювання... Щасливий той, хто радіє, маючи помірковане майно, нещасливий той, хто сумує, маючи велике” (Там само). Демокріту належать слова: “Прекрасною є у всьому середина: мені не по душі ні великий достаток, ні його брак” (Антологія мирової філософії. Античність. – С.148).

Один із моральних принципів Демокріта – прагнення до необхідного і уникнення всього зайвого: “Якщо перевищити міру, то й найприємніше стає найнеприємнішим” (Там само. – С.149). Інший його принцип – духовним насолодам слід надавати перевагу над тілесними, а відповідно духовним потребам над потребами матеріальними:

“Не в рабах і не в грошах щастя людей, а в розмірковуваннях і правильному мисленні” (Там само. – С.152).

Отже, етика Демокріта просвітлена розумом і оптимістична. Мислитель вважав, що дотримання моральних норм повинно відбуватися не через страх покарання, а шляхом переконання, доведеннями розсудку, а не примусом. Прищеплення доброчесності – мета виховання, а останнє має відбуватися через навчання.

Демокріт виступив засновником договірної теорії походження держави в європейській філософській думці. Щоб запобігти взаємній ворожнечі, вважав він, люди об’єднувалися, встановлювали закони, домовившись про обмеження деяких своїх прав. Так виникла держава, що мала полісну форму грецької рабовласницької демократії. Держава – основа благополуччя в суспільстві: “... Держава, що йде по вірному шляху, – передає думку Демокріта Стобей, – велична опора. І в цьому полягає усе: коли вона у благополуччі, то все в благополуччі, коли вона гине, то гине все” (Лурье С.Я. Демокрит. – С.361).

Одним із найвищих політичних і моральних принципів Демокріт вважав демократію. Філософ був противником монархії: “Бідності в демократичній державі слід надати перевагу тому, що називається щасливим життям у монархії настільки ж, наскільки свобода краща рабства” (Там само). Краще бути бідним, ніж бути багатим, але невільником.

Демокріт пропагував почуття відповідальності за свої громадянські обов’язки, пам’ятаючи, що “державні справи слід вважати більш важливими, ніж все інше” (Там само. – С.360). Громадяни мають дотримуватися законів і не переступати закон через страх покарання, а з почуття громадянського обов’язку.

ВИСНОВКИ: Атомістична концепція буття Левкіппа і Демокріта лягла в основу всього подальшого розвитку теоретичного природознавства, а уявлення про неподільність атомів проіснувало у фізиці до кінця XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА:

Антология мировой философии. Античность. – Минск–Москва, 2001. – С. 77-153.

Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1976. – С. 135-174.

- Богомолов А.С. Античная философия. – М., 1983. – С. 141-183.
- Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. – К., 1999. – С. 91-96.
- Виндельбанд В. История древней философии. – К., 1995. – С. 85-94, 136-150.
- Лурье С.Я. Демокрит. – М., 1970. – С. 189-381.
- Кондзьолка В.В. Нарис історії античної філософії. – Львів, 1993.
- Історія філософії: Підручник / За редакцією В.І.Ярошовця. – К., 2002. – С. 87-89.
- Татаркевич В. Історія філософії. – Т.І. – Львів, 1997. – С. 50-58.
- Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С. 42-43, 147-148.
- Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. – М., 1931. – С. 179-203.
- Читанка з історії філософії. Книга І. – К., 1992. – С. 116-122.

План (логіка) викладу:

1. Загальна характеристика філософії і діяльності софістів.
2. Онтологія і гносеологія Протагора.
3. Філософія Горгія та інших “старших” і “молодших” софістів.

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФІЛОСОФІЇ І ДІЯЛЬНОСТІ СОФІСТІВ. На період високої класики припадає філософія і діяльність так званих софістів (V – початок IV ст. до н.е.). Це, як зазначає В. Татаркевич, – “новий тип філософії, що зовсім відрізнявся від тогочасної філософії природи” (Татаркевич В. Історія філософії. – Т.І. – С.74). Її основна орієнтація – гуманітарна. Об’єктом осмислення для неї стають усі сфери людської життєдіяльності, а не тільки природа, як у попередніх філософських школах. З початку V ст. до н.е. окреслюється тенденція виділення людини з-поміж інших “речей” навколишнього світу.

Переміщення акцентів світобачення на гуманітарну сферу було зумовлене зрушеннями в суспільно-політичному і культурному житті.

1. По-перше, в цей період найбільшого розвитку набула робочо-власницька демократія і її політичні інституції у ряді міст-республік континентальної Греції, зокрема в Афінах, які об’єднали всі головні міста і колонії. Основу політичного життя Афін у той час становила повна рівність вільного населення перед законом із правом участі його у справах полісу.

2. По-друге, відбулися докорінні зміни в національному житті греків після перемоги у персидських війнах. Боротьба проти азійського панування напружила всі сили греків і привела до зламу в розвитку властивих їм обдарувань. Як вважає В.Віндельбанд: “Найкращою нагородою за перемогу було те прагнення до національного духовного спілкування, з якого витворились великі культурні надбання еллінізму” (Виндельбанд В. История древней философии. – С.100).

3. По-третє, ці зміни захопили і науку. Вона вийшла із замкнутих гуртків окремих груп учених і увійшла в суспільне життя. Змінився предмет науки: не дослідження природи, як це було раніше, а гуманітарні дослідження вийшли на передній план, зокрема проблеми

політики, етики, риторики, мови. Постали нові завдання науки. Якщо до цього часу шукали знання заради знання, то тепер наука набуває практичних цілей, хоч розуміння практичності науки було досить обмежене. Протагор, наприклад, вважав, що наука – це “тямущість у впорядкуванні домом і державою, та можливо якнайбільша вмілість у діянні і мовленні”.

Розглянуті зміни в житті греків стимулювали потребу знань з історії, культури, основ господарського життя, риторики, політики, філософії, судочинства.

Поява демократичних інституцій – виборних народних зборів і судів викликала потребу вміння говорити, переконувати, заплутувати супротивника, біле видавати за чорне і навпаки тощо. А це породило потребу оволодіння мистецтвом політичного і судового красномовства. Цього потрібно було навчити. Ось чому в системі освіти гімнастика і музика витісняються риторикою, логікою і філософією. Риторика стала царицею усіх мистецтв. Ця потреба викликала до життя появу людей, які “навчали думати, говорити і діяти”. Ці люди отримали назву *софісти* (грецьк. “софістес” – майстер, знаток, мудрець, учений).

В.Віндельбанд так обґрунтовує це питання: “При такому поживаленні духовних інтересів у найдальших верств грецького суспільства зростала і розвивалася потреба освіти, допитливість і жадоба освіти: всі бажали знати, чого домоглися у школах дослідами і розмірковуваннями “про природу речей”: і такому попиту невдовзі знайшлося задоволення. З’явилися люди, які взялися повідомляти народові результати, досягнуті наукою: філософія вийшла зі школи на площу. Цими публічними наставниками були софісти” (Там само. – С.101).

Спочатку слово “софіст” мало позитивний сенс. Але пізніше воно набуло негативного значення – “псевдовчений”, “мудрагель”. Софістика стала синонімом еристики, тобто розумування, яке для хибного твердження створює подобу істини.

Софістами були вчителі риторики (красномовства) і еристики (вміння вести суперечки, диспути), які за оплату вчили мистецтву перемагати опонента у суперечках і тяганинах. Вони виконували функції, які сьогодні виконують публіцистика та різногалузеві університети. В.Татаркевич називає їх “напівжурналістами – напівпрофесорами”, а В.Віндельбанд – “поширювачами грецької освіти”, бо

вони, як пише він, трудилися насамперед для того, щоб повідомляти результати науки масі, пристосовувати їх до її потреб (Там само. – С.102).

Навчання, за яким усі зверталися до софістів, мало також практичну мету. Демократичні правління в ряді полісів ставили кожному в обов'язки активну участь у громадському житті. А це залежало насамперед від ораторських здібностей. В міру зростання рівня освіти в масах той, хто бажав досягти успіху в державі, мусив володіти силою слова. Це, зокрема, найперше стосувалося молоді людини, яка зверталася до софістів, щоб виховали і розвинули з неї красномовного громадянина. Ось чому, як зауважує В.Віндельбанд, “головним своїм завданням софістика поставила наукову і риторичну підготовку до політичної діяльності” (Там само. – С.103).

У цілому діяльність софістів була спрямована на вирішення двох завдань: на технічний розвиток мовлення та на поширення тих знань, які служили б цій меті.

Важливо підкреслити, що софісти були теоретиками риторики. В центрі їхньої уваги було слово. Вони створили науку про слово. В цьому насамперед софісти виступають як філософи. Виходячи з переконання, що теорія без практичних вправ так само безкорисна, як вправи без теорії, Протагор поєднав практичне навчання з науковими дослідженнями мови. Це вже були початки граматики і логіки. Як відзначає Діоген Лаертський, Протагор виділив чотири різновиди мови: побажання, питання, відповідь і наказ. Інші виділяли їх сім: розповідь, питання, відповідь, наказ, повідомлення, побажання, звернення, назвавши їх основами мови (Читанка з історії філософії. Книга I. – С.112).

Водночас завдання навчання мистецтву мовлення змушувало софістів ближче зіткнутися з проблемами людини, і найперше з її психологією. Мистецтво переконувати вимагало знання механізмів, що управляють психікою. Ось чому софісти у фокус своїх світоглядних пошуків поставили людину.

Нарешті слід відзначити, що існує різнобій в оцінках софістики як філософської школи чи течії. Так, В.Татаркевич твердив, що софісти “не становили філософської школи” (Татаркевич В. Історія філософії. – Т.I. – С.74). Г.І.Волинка та інші автори підручника “Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика” пишуть: “Античні софісти не створили єдиної школи чи течії” (с.96). Так само твердять

автори “Читанки з історії філософії. Книга I” (с.111). Натомість “Філософський енциклопедичний словник” (К., 2002) стверджує, що софістика – “філософська течія (школа) в Стародавній Греції” (с.595). Очевидно, ця думка найближча до істини.

2. ОНТОЛОГІЯ І ГНОСЕОЛОГІЯ ПРОТАГОРА. Філософська традиція ділить софістів на “старших” і “молодших”.

До “старших” софістів належить насамперед *Протагор* (бл. 480–410 рр. до н.е.). Родом із м.Абдера. Вважають, що до філософії його привернув Демокріт. Був професійним викладачем риторики і еристики, одним із перших брав платню за навчання. Об’їздив усю Грецію. Входив до кола друзів Перикла (в Афінах), за дорученням якого розробив проект нової конституції. Однак через твір “Про богів”, який він прочитав у домі Еврипіда, був звинувачений в атеїзмі і, щоб уникнути кари (був засуджений до смерті, а твір спалений), залишив Афіни та відбув до Сицилії, але по дорозі потонув.

Йому належить ряд творів, зокрема “Про суще”, “Про науки”, “Про богів”, “Про істину”, “Антилогіка” та ін. Однак до нас від них дійшло декілька фрагментів.

Протагор – матеріаліст, визнавав матеріальність світу. Про його світоглядні орієнтації Секст Емпірик писав: “Він говорить... що основні причини всіх явищ знаходяться в матерії, тому матерією, оскільки це залежить від неї, може бути все те, що є всім” (Читанка з історії філософії. Книга I. – С.112).

Головна властивість матерії – не її об’єктивність і наявність певної закономірності, а мінливість, плинність. У цьому питанні Протагор опирався на Геракліта, його “все тече”. Секст Емпірик: “Ця людина (тобто Протагор. – *авт.*) говорить, що матерія плинна, і на місці її втрат безперервно виникають збільшення, і сприйняття змішуються і змінюються, залежно від віку і будови тіл” (Там само). Тобто не лише матерія, але й людське одухотворене тіло змінюється.

Друга властивість матерії: ніщо не існує само по собі, а існує і виникає лише у відношенні до іншого.

Ці онтологічні засади Протагора визначили його *гносеологію*. Засаднича для софістики теза Протагора: “Людина є міра всіх речей – існуванню існуючих і неіснуванню неіснуючих” (Там само. – С.111–112). З цієї тези випливає чотири точки зору софістів на пізнання:

1. Гносеологічний релятивізм або відносність знання. По-перше, якщо все мінливе і переходить у свою протилежність, то про кожну річ можливі дві протилежні думки. То звідси випливає висновок – “все істинне”. По-друге, якщо людина є міра всіх речей, то вона є також мірою істини. Секст Емпірик: “... За його (тобто Протагора. – *авт.*) вченням, критерієм суцього є людина, бо все, що здається людям, існує; те ж, що не здається нікому з людей, і не існує” (Там само. – С.112-123). Тобто істина суб’єктивна. Немає всезагальної істини, бо істина для кожного інша.

Теза “Людина є міра всіх речей” привела до двох релятивістських висновків: 1) відкидається прихована “сутність речей” як їх “справжня дійсність”: існує лише те і таке, що і як нам дано, явилось. Явлення тотожне буттю; іншого світу поза явленим немає; 2) єдино можливою та універсальною формою існування знання може бути лише опінія, яка відбиває якраз досвід сприйняття даного.

Відтак критерій істини стає відносним, релятивізується. Платон передає думку Протагора: “... Мірою всіх речей є людина, тобто, якщо мені здаються речі, такими вони є для мене, а якими тобі, такими є для тебе” (Антологія мирової філософії. Античність. – С.159). Завдяки цьому будь-яка істина позбавляється безумовності і стає відкритою для обговорення, випробування та перегляду.

2. Сенсуалізм (лат. *сенсус* – відчуття, сприйняття): істину ми пізнаємо лише з допомогою відчуттів. Однак сприйняття однієї і тієї ж речі бувають різними в різних індивідів. Платон, конкретизуючи думки Протагора, наводить приклад із вітром. Чи не буває часом, зауважує він, що дме один і той же вітер, а хтось мерзне, а хтось ні, і хтось не дуже, а хтось сильно. Одній людині вітер здається холодним, а іншому – ні. Власне, сенсуалізм лежить в основі релятивізму: наше знання, раз воно ґрунтується на чуттєвому сприйнятті, відносне.

3. Конвенціоналізм (лат. *конвенція* – угода, договір) був дальшим розвитком релятивізму. Хоч істини відносні, серед них є так звані зобов’язуючі, які повинні визнавати всі, наприклад, закони, моральність, мова, релігія. Ці істини існують завдяки угоді, договору між людьми. В політиці Протагор пропонував вважати критерієм істинності ту думку (судження), яку поділяє більшість людей.

4. Практицизм. Оскільки істини є різні, то серед них є важливіші для людей, кращі чи гірші. Істина однієї людини має вищість

над істиною іншої лише остільки, оскільки вона має більшу практичну користь. Тобто критерієм істини є вигода. Це, власне, той же прагматизм, який запанував у філософії неопозитивізму ХХ ст. В.Татаркевич коментує положення Протагора про практичний бік істини: “Твердження істини однаково, але якщо вже одні з них ліпші, то слід триматися ліпших. А хто піддався гіршим, той повинен так покерувати умом, щоб змінити їх на ліпші. Ті, що вносять таку зміну, – мудреці: лікарі вносять її через ліки, софісти – через розумування. Правда, що кому видається слухним, то і є для нього слухним, але мудрець може вчинити так, що це будуть не прикрі твердження, а приємні” (Татаркевич В. Історія філософії. – Т.І. – С.78).

Таким чином, теза “Людина є міра всіх речей” визнає принцип існування знання лиш у формі opinio. Цей принцип доповнюється принципом софістичного дискурсу (спілкування, обговорення, інтелектуального змагання) як способу пошуку і надбання істини. Звідси виняткове значення риторики для мислення, оскільки вона є мистецтвом викладу та обстоювання власної думки, полемічної вправності

Гносеологічний релятивізм Протагора виходить на *релятивізм етичний*. Людина є не лише мірилом істини, але й моралі, мірою добра і зла. Критерієм моральності є чуттєві нахили людини – вигода, задоволення. Те, що корисне одному, приносить йому задоволення – це добре, а що ні – зло. Протагор, як й інші софісти, вбачав головне завдання своєї філософії і педагогічної діяльності у навчанні людей доброчесності.

3. ФІЛОСОФІЯ ГОРГІЯ ТА ІНШИХ “СТАРШИХ” І “МОЛОДШИХ” СОФІСТІВ. *Горгій* (485 – 380 рр. до н.е.) – найвидатніший, поряд із Протагором, представник античної софістики. Походив із Сицилії. Учень Емпедокла. У 428 р. прибув до Афін як глава посольства свого міста-полісу Леонтіни. Прославився як оратор і вчитель риторики. Філострат назвав його “батьком риторики”. Прожив понад 100 років. Сам це пояснював тим, що утримувався від задоволень. Головний його твір – “Про те, чого немає, або Про суще (природу)”.

У даному творі Горгій всупереч твердженням Протагора про те, що “все істинне” доводив, що “все неістинне”. Цю тезу він виводив з того, що мова (слова) не є виразом думки, а думки, мислення не виражають буття. На противагу елеатам, що не існує небуття, філософ

доводив неіснування будь-чого через послідовне обґрунтування трьох радикальних тез: 1) “нічого не існує”; 2) “якщо воно й існує, то воно незбагненне для людини”; 3) “коли воно й збагненне, то вже у всякому випадку невимовне і непоясниме для іншого” (Читанка з історії філософії. Книга I. – С.113).

Секст Емпірик показує спосіб доведень Горгія: “А про те, що нічого не існує, він (тобто Горгій. – *авт.*) міркує таким чином. Саме, коли що-небудь існує, то воно є або суще, або не-суще, або суще і не-суще (одночас). Але воно не є ні суще, як зараз буде зрозуміло, ні не-суще, як буде показано, ні суще ні не-суще, як буде викладено і це. Значить нічого не існує. Насправді, якщо не-суще не існує, то щось повинно існувати і не існувати; оскільки воно не мислиться сушим, воно не повинно існувати; оскільки ж воно є не-суще, то в такому випадку воно все ж таки є. Але цілком безглуздо чому-небудь одночасно бути і не бути. Отже, не-суще не існує” (Там само).

Це – софізм “чистої води”, коли навмисно порушуються закони і правила формальної логіки, використовуються хибні аргументи, якими софісти користувалися для того, щоб заплутати свого супротивника. Яскравим прикладом софізму є наступне твердження Горгія: “... Якщо суще вічне, воно безмежне; якщо воно безмежне, воно ніде; якщо воно ніде, то його немає. Отже, якщо суще вічне, то сущого взагалі немає” (Там само. – С.114). Тут чітко простежується підміна понять, а саме – часові характеристики ототожнюються з просторовими і навпаки.

Таким чином, говорячи про те, що нічого не існує, Горгій мав на увазі неможливість довести ні того, що буття існує, ні того, що не існує небуття, ні того, що вони існують разом.

Софісти були першими, хто серйозно займався теорією мистецтва. Як відзначає В.Татаркевич, піонером у цій царині був не Протагор, а Горгій. Проте в ті часи теорія мистецтва трактувалась досить вузько як теорія поезії, зокрема сценічної. Малярство, скульптуру, архітектуру стародавні греки вважали таким же вмінням як ткацтво чи будівництво кораблів. Теорія мистецтва оперувала трьома поняттями: наслідування, омана і очищення.

1. Поезія не витворює реальних предметів, а тільки їх словесні подоби (наслідування).

2. В уяві слухачів поезія збуджує оману, ілюзію; вони переживають почуття, страждання, які звучать зі сцени як справжні.

3. Поезія викликає у слухачів певну реакцію, розряджає, очищає їхні почуття, даючи цим самим радість і полегшу.

Згодом із зазначених трьох особливостей поезії вийшли три естетичні теорії: одна з них робила у мистецтві наголос на наслідуванні, друга – на омані, ілюзії, третя – на збудженні почуттів.

Крім Протагора і Горгія, до представників старшого покоління софістів належать Гіппій, Продік, Антіфонт, молодшого – Критій, Алкідом, Лікофрон, Фрізмах, Полемон.

Про *Гіппія* відомо дуже мало. Походить з Еліди, жив у другій половині V ст. до н.е. Його зобразив Платон у двох своїх діалогах – “Гіппій Більший” і “Гіппій Менший”. На противагу Протагору, Гіппій займався природознавством – астрономією, геометрією, а також музикою. З творів Платона відомо, що Гіппій, як деякі інші софісти, почав розрізняти природу і суспільство, протиставляв закони суспільства законам природи: “Закон... будучи тираном людей, часто діє насильницьки, проти природи” (Антологія мирової філософії. Античність. – С.163). Філософ спростовував всезагальну значимість державних законів, вважаючи їх насильством над окремою людиною. Від державних законів він відрізняв загальнолюдські, наприклад, пошанування батьків. Мету життя Гіппій вбачав у досягненні стану автаркії – самозадоволення. Це його моральний ідеал.

Так само, як і про Гіппія, мало відомо і про інших софістів старшого покоління, зокрема Продіка і Антіфонта.

Продік (друга половина V ст. до н.е.) займався проблемами мови. Раніше, ніж філософувати, необхідно спочатку навчитися правильно вживати слова. Тому, розробляючи синоніміку, він уточнював значення слів, розрізняючи відтінки в синонімах. Водночас Продік займався проблемою походження і сутності релігії. Він вважав, що релігія виникає внаслідок того, що люди поклонялися корисним їм явищам природи, іменуючи їх богами. Секст Емпірик наводить слова Продіка: “Сонце, місяць, ріки, джерела і взагалі все, що корисне для нашого життя, стародавні називали богами внаслідок користі, яку вони від них отримували, подібно до того, як єгиптяни обожнили Ніл”. І далі: “... Тому хліб названий Деметрою, вино – Діонісом, вода – Посейдоном, вогонь – Гефестом і взагалі кожна річ, яку люди вживали для власної користі, подібним чином обожнювалася” (Там само. – С.161).

Антифонт – один із перших професійних учителів філософії і ораторського мистецтва. Як і Гіппій, займався науками – астрономією, метеорологією, математикою. Вважав, що світ виник із вихору, що “все єдине”. Заперечував об’єктивне існування окремих речей і часу: “час – (наша) думка або міра, а не сутність”.

Інтерес являють етичні ідеї Антифонта. Філософ вважав, що веління природи і вимоги закону антагоністичні. Джерело всіх нещасть, бідувань у тому, що закони змушують людей чинити всупереч своїй природі. З антагонізму закону і природи Антифонт виводить те, що людина має бути дволикою – роблячи вигляд, що слідує законам суспільства і держави, слідувати природі, яку на відміну від людей обманути неможливо.

Антифонт висловлював думку про природну рівність людей: “Від природи ми всі у всіх відношеннях рівні, причім (однаково) і варвари, і елліни... у всіх людей потреби від природи однакові... всі ми дихаємо повітрям через рот і ніс і їмо всі (однаково) – з допомогою рук” (Там само. – С.165). Звідси вважав, що рабство суперечить природі. Етику Антифонт визначав як мистецтво бути безжурним.

Серед молодших софістів особливо виділяється *Критій* (близько 460 – 403 рр. до н.е.). Був головним із тридцяти тиранів. Належав до учнів Протагора і Горгія. Був автором ряду творів, які до нас не дійшли. Є одним із представників античного атеїзму. Заперечував реальне існування богів, однак вважав, що в соціальному відношенні релігія корисна: “... Стародавні законотворці створили бога в якості якогось наглядача за добрими вчинками і за гріховністю людей, щоб ніхто таємно не ображав ближнього, остереігаючись кари від богів” (Чаньшев А.Н. Курс лекцій по древней философии. – М., 1981. – С.218).

Критій бачив головне знаряддя удосконалення людей у вихованні, розглядаючи державу і релігію засобами, які роблять людей лихих від природи добрими, а терор – як засіб управління, без якого не може обійтися ні один уряд.

Один з учнів Горгія *Алкідам* розвинув учення Антифонта про рівність людей і протиправність рабства: “Бог створив усіх вільними, природа нікого не створила рабом” (Там само. – С.217).

ВИСНОВКИ: Заслугою античної софістики став перегляд із точки зору неупередженого і вільного у своїх судженнях розуму всіх

узвичаєних поглядів, авторитетів, звичаїв. Грецькі софісти, як наголошував російський філософ О.Ф.Лосев, – це перша сходинка самосвідомості духу, що переходить від об'єктивного космологізму до суб'єктивного антропологізму.

ЛІТЕРАТУРА:

- Антология мировой философии. Античность. – Минск–Москва, 2001. – С. 154-165.
- Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1976. – С. 97-101.
- Богомолов А.С. Античная философия. – М., 1983. – С. 108-122.
- Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. – К., 1999. – С. 96-97.
- Виндельбанд В. История древней философии. – К., 1995. – С. 94-112.
- Історія філософії / За редакцією В.І.Ярошовця. – К., 2002. – С. 95-98.
- Кондзьолка В.В. Нарис історії античної філософії. – Львів, 1993.
- Татаркевич В. Історія філософії. – Т.І. – Львів, 1997. – С. 73-181.
- Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С. 127-128, 530-531, 595-596.
- Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. – М., 1981. – С. 203-221.
- Читанка з історії філософії. Книга І. – К., 1992. – С. 111-122.

Лекція 7. СОКРАТ

План (логіка) викладу:

1. Життєва доля та зміст філософського вчення. Етичний антропологізм.
2. Метод суб'єктивної діалектики.
3. Сократичні школи.

1. ЖИТТЄВА ДОЛЯ ТА ЗМІСТ ФІЛОСОФСЬКОГО ВЧЕННЯ. ЕТИЧНИЙ АНТРОПОЛОГІЗМ. В історії філософії, мабуть, нема постаті більш відомої, ніж Сократ. Ще у стародавні часи він став у свідомості людей втіленням мудрості, ідеалом мудреця, що поставив істину вище життя.

Водночас нема, певно, в історії філософії постаті більш загадкової і легендарної, ніж Сократ. Він не залишив після себе письмової спадщини. Чому? Мислитель вважав, що писемність робить знання зовнішнім, перешкоджає внутрішньому його освоєнню. Письмо мертво; скільки його не запитуй, воно твердить одне і те ж. Сократ надавав перевагу не монологу, зафіксованому в тексті, а живій розмовній бесіді, діалогу. Від нього бере початок софійний спосіб філософування. Про Сократа ми знаємо, головним чином, від його учнів – Ксенофонта і Платона.

Сократ (бл. 470 – 399 рр. до н.е.) – перший за походженням афінянин, його батько – ремісник, каменотес. Вважають, що й сам Сократ у молодості займався батьківським ремеслом. Мати – бабка-повитуха (акушерка). Сократ був добрим громадянином. У війні Афіні зі Спартою тричі брав участь у військових битвах, був поранений. Проте не прагнув до активної громадської діяльності. Основною сферою його діяльності стала філософія. Жив досить скромно. Був, як пишуть про нього, поганим сім'янином, не піклувався ні про дружину, ні про трьох своїх синів. Увесь свій час присвячував філософським бесідам і суперечкам, мандруючи по площах і ярмарках. Мав багато учнів. За свої виступи, всупереч софістам, грошей не брав.

Філософ був переконаний, що він вибраний богами і приставлений до афінського народу як гедзь (овод) до коня, щоб не давати своїм співгромадянам впадати в духовну сплячку і не піклуватися

більше про свої справи, ніж про самих себе. Під “справами” він розумів військову кар’єру, домашні справи, прагнення до збагачення, а також змови, повстання і т.п., а під піклуванням про самих себе – моральне та інтелектуальне самовдосконалення.

Сократ привертав до себе увагу буквально всім: зовнішністю, способом життя, діяльності, вченням. На відміну від платних учителів мудрості, які красувалися в пишних одягах, був одягнений скромно і нерідко ходив босим. За уявленнями греків, які високо цінували тілесну красу, він був огидним: невисокого зросту, з обвислим животом, великою лисою головою, великим випуклим лобом, приплюснутим носом, одутловатим обличчям. Однак, будучи зовнішньо неприявливим, філософ зачаровував своєю мудрістю, інтелектом, словом. Один із сучасників Сократа красень Алквіад писав, що коли слухав його виступи, то серце в нього билось сильніше і він плакав, як й інші, і слова філософа приводили його до думки, що не можна далі так жити, як він до цього часу жив.

Життя Сократа закінчилося трагічно. У 60-річному віці він був звинувачений у безбожництві і засуджений до страти. На нього був донос поета Мелета, багача Аніта і оратора Лікона. Платон у своєму творі “Апологія Сократа” подає три уривки з виступів Сократа перед судом присяжних.

У виступі після прослуханих звинувачень Сократ спростував твердження своїх опонентів, заявивши, що ті “п’ятають, що є якийсь Сократ, великий негідник, який псує молодь. А коли їх хтось запитує, що він робить і чого навчає, то вони не знають, що казати, і, щоб приховати своє збентеження, говорять те, що взагалі заведено говорити про тих, хто філософствує: і те, що, мовляв, “відкриває таємниці неба і землі”, і що “не визнає богів”, і “брехню видає за правду” (Платон. Діалоги. – К., 1995. – С.23).

Після того, коли присяжні визнали Сократа винним, той сказав: “Якої кари я заслуговую або яку пеню я повинен заплатити за те, що все життя не мав спокою і не дбав про те, про що турбується більшість людей: про гроші, домашні справи, військові знання, промови на народних зборах, посади, участь у змовах, повстаннях, які трапляються в нашому місті, – бо я вважав себе, далєбі, надто порядною людиною, щоб залишитись цілим, коли б брав участь у всьому цьому; за те, що не йшов туди, де не міг принести ніякої користі ні вам, ні

собі, а йшов туди, де як звичайна людина міг зробити кожному, як гадаю, найбільше добро, намагаючись переконати кожного з вас не турбуватись про свої справи раніше і в більшій мірі, ніж про себе самого, щоб самому стати якомога кращим і розумнішим, і не дбати про міські справи раніше, ніж про саме місто, і таким же чином думати й про все інше. Отже, на що я заслуговую за те, що я такий? На щось добре, афіняни, якщо справді оцінювати по заслугах”.

І ще: “... Я скажу, що саме це і є найбільше благо для людини: щодня вести розмови про добродішність і таке інше, що ви чуєте від мене, коли я розмовляю, досліджуючи самого себе й інших, а життя без такого дослідження – не життя для людини” (Там само. – С.26).

Присяжні засудили Сократа на кару смерті. Тоді він виголосив третю промову, в якій сказав, що не боїться смерті, що у пам’яті потомків залишиться мудрецем, у той час, коли його звинувачувачі зазнають ще тяжчої кари, ніж винесли йому (насправді, як писав Плутарх, вони повісались). “Уникнути смерті неважко, – сказав Сократ, – куди важче уникнути ганьби, бо вона мчить швидше смерті” (Там само. – С.45).

Сократ міг уникнути смерті: учні хотіли влаштувати йому втечу з в’язниці, але той не погодився, стоячи на позиції послуху перед законом. Попрощавшись з дружиною, синами, в присутності учнів він мужньо випив чашу отрути (цикуту). Як писав учень Сократа Ксенофонт: “Всі одностайно визнають, що скільки сягає наша пам’ять, ніщо жодна людина не дивилася в очі смерті з більшою гідністю”.

Фундаментальною проблемою філософії Сократа стала не космологічна, як у попередників, а *антропологічна проблема*, не світ і світопорядок, а *людина*. Природу він не досліджував, космологічні проблеми вважав другорядними і малозначимими, бо: “Чого можна навчитися у дерев? – запитував. – Навчитися можна лише в людей”.

У центр своєї філософії Сократ поставив питання про людину як мету всього в світі, протиставивши матеріалістичному світоглядіві релігійно-моральний, побудований на визнанні світу божеством вічним і всюдисутнім, а основою світу проголосив духовний принцип у логічному та історичному смислі слова. Проте людину він розглядав не з фізичного, тілесного боку, а з етичного, як моральну сутність. Тому його філософія – це *етичний антропологізм*.

Відповідь Сократа на питання про людську природу, як підкреслює російський філософ В.Ф.Шаповалов, назавжди залишилася

класичною (Шаповалов В.Ф. Основи філософії. От класики к современности. – М., 2001. – С.65). Її суттю є висновок, що “ми не можемо дослідити природу людини тим же шляхом, яким ми розкриваємо природу фізичних явищ. Фізичні речі можна описати в термінах їх об’єктивних властивостей, тоді як людину можна описати і визначити лише в термінах її свідомості” (Проблема человека в западной философии. – М., 1983. – С.3). Це означає, що людина є істота, яка постійно шукає сама себе, перевіряє, досліджує себе й умови свого існування. Критична, випробна установка по відношенню до життя і визначає цінність життя: “А життя без такого дослідження, – говорив Сократ, – не життя для людини” (Платон. Діалоги. – С.38). Стверджуючи це, він одночасно відкриває і утверджує наявність душі як найважливішої ознаки людської натури.

Грецькі мислителі до Сократа, очевидно, не знали поняття душі у власному значенні слова. Загальним для стародавньої грецької культури було розуміння людини як мікрокосму – малого космосу, – в якому відображається в тій або іншій мірі увесь світ – великий космос. Це переконання поділяв і Сократ. Проте він перший підкреслив особливість людини, її кардинальну відмінність від інших складових частин природи. Душа, в його розумінні, – це здібність до самоусвідомлення, тому що вона реалізується, діє. Тому людина досліджує сама себе, що все зовнішнє піддається осмисленню, розглядається як завдання. Пошуки відповіді і є життя душі та її сутність. Зовнішнє ж, взяте само по собі, без осмислення і без відношення до нього, позитивне чи негативне, – нікчемне і пусте. Тому сутність людини виявляється незалежною від зовнішніх обставин навіть тоді, коли людині уявляється зворотно або вона признається собі, що вибір залежить тільки від неї самої. Поза відношенням до людини все зовнішнє: багатство, суспільне становище, влада, навіть фізичні та інтелектуальні якості – просто перестає для неї існувати. Головне і єдине, через що пропускається все зовнішнє, що становить сутність людини, – це внутрішній принцип душі, який не має бути порушений.

Сократ обґрунтовує наявність душі ще й таким міркуванням. Очевидно, що тіло має аналогію з інструментом, бо воно повинно здійснювати певні дії. Проте, якщо це так, то має бути той, хто цим інструментом управляє. Отже, на питання про те, що є людина, неможлива відповідь: це тіло; швидше, це те, чому служить тіло. Те,

чому служить тіло, невидиме, не сприймається відчуттями, однак незаперечно засвідчує про себе через розумність поведінки тіла.

У сучасному контексті, як підкреслює згадуваний нами В.Ф.Шаповалов, сократівські ідеї виглядають як *відкриття власне людського в людині*. Вони особливо актуальні в сучасний період: нагадування про власне людське в людині практично не існувало в заідеологізованій філософській літературі минулого, будучи повністю витіснене поняттями біологічного і соціального. При такому підході зникав індивід, окрема людина, немислимі без унікальності і неподібності. Останнє й існує як душа. Піклування про неї – одна з вимог сократівського етичного антропологізму.

Правда, це не означає, що Сократ заперечував значення багатства й успіху в житті. Він був далеким від жорсткого аскетизму. Проте успіх і багатство не можуть досягатися будь-якою ціною, що означало б втрату душі. Навпаки, добродесність і моральна поведінка є запорукою добробуту, бо тоді багатство приносить задоволення. Однак для цього розум повинен обмежувати пристрасті; з допомогою розуму людина має досягати влади над собою.

У Сократа поняття “душа” має моральний і релігійний відтінок. Таке поняття душі, яке вперше прозвучало у проповідях філософа, сучасні дослідники розцінюють як відкриття. “Завдяки цьому відкриттю, – пишуть Дж.Реале і Д.Антисері, – Сократ створив моральну й інтелектуальну традицію, яка живить Європу до нинішнього часу” (История западной философии. – М., 1993. – Т.І. – С.65).

Душа в розумінні Сократа за своєю структурою проста. Головна її властивість – розум, якому протистоять пристрасті, афекти, які йдуть від тіла і провокуються зовнішнім світом. Розум – це здібність логічно мислити, міркувати. Афекти або пристрасті – це бажання, які тягнуть людину в різних напрямках. Вони сприяють непоміркованості, надмірності і цим самим постійно загрожують порушити рівновагу душі. Розум у цьому відношенні має незаперечну перевагу перед пристрастями, бо він логічний, а отже, послідовний. Саме тому він є джерелом того, що Сократ називає “самовладдям”. Через розум людина реалізує свою владу над собою. Самовладдя – це влада розуму над життєво-стихійними поривами. Така влада означає *свободу*.

За Сократом, вільний той, хто вміє керувати своїми пристрастями, хто вміє їх обмежувати. Свобода є вміння владарювати над

собою, яке забезпечується тим, що душа є господинею тіла. Сократ виходить із того, що розум завжди може встановити міру чуттєвих задовольень, повністю відмовитись від яких зовсім не обов'язково. Мудрець, тобто той, хто навчився розумно знаходити міру і слідувати їй, здобуває свободу. Таким чином, Сократ здійснює *переворот в існуючій до нього системі цінностей*.

Сократа можна вважати засновником *етики* – науки про мораль. Його етика, так само як і стародавніх мислителів, ділиться на три частини: 1) вчення про благо; 2) вчення про добродієність і 3) вчення про обов'язки.

Благо, яке складає щастя життя, за Сократом, – міцне здоров'я і тілесні сили; духовне здоров'я, розумові здібності і всі здібності душі, мистецтва і науки, дружба, основою якої є справедливість; згода між родичами і братами; громадянська община або держава, тому що, коли добре влаштовані, забезпечують усім громадянам великі вигоди.

Щоб досягти блага, треба володіти певними якостями – добродієністю. Сократ виділяв три основні добродієності: стриманість (панування над собою), хоробрість і справедливість. Ці три добродієності, взяті разом, не що інше, як мудрість. Мудрість – це добродієність “взагалі” і полягає в умінні розрізняти добро і зло, корисне і шкідливе. Стриманість виступає основою усіх добродієностей, без якої ми не можемо жити. Хоробрість є знання як перебороти небезпеки розумно і без страху. Справедливість є знання як дотримуватись законів, як державних, тобто писаних, так і неписаних – загальнолюдських.

Третя частина етичного вчення Сократа – вчення про обов'язки. Обов'язок – це закон, якого розумна людина повинна дотримуватись у житті. Основний закон полягає у тому, щоб уникати поганого і прагнути до блага. Для цього треба обмежувати потреби і чуттєві задоволення.

Критерієм моральності, за Сократом, є розум. Розумність – це здатність мислити логічно. Чимало людей не володіють таким умінням, тому часто помиляються. А помилки є причиною їхніх заблуджень, у тому числі і в моральній сфері. Звідси беруть початок погані думки і погані вчинки. Отже, джерело зла – у незнанні. І, навпаки, незнання є продуктом душевного хаосу, невміння розуму справитися з пристрастями. Таким чином, як вважав Сократ, зло і незнання

(невміння мислити логічно) тотожні. На думку філософа, якщо людина знає, що ті чи інші пристрасті приносять їй шкоду, то вона не буде їм піддаватися. Тому треба допомогти людям зрозуміти, що таке благо, добродіє, обов'язки, і тоді вони не будуть чинити зла, а будуть прагнути до добродієного життя.

Концепцію прямої логічної обумовленості моралі знанням (розумом, інтелектом), яку розробив і якої дотримувався Сократ, прийнято називати *сократівським інтелектуалізмом в етиці або етичним раціоналізмом*. Основні її тези: 1) добродієність завжди є знання, розпуста – це завжди нещасття; 2) ніхто не грішить свідомо і творить зло лише через незнання.

Однак етичний раціоналізм Сократа обмежений. Ще Арістотель заперечував йому, що мати знання про добре і зло і вміти користуватись цими знаннями – не одне і те ж. Знання недоброго, злого далеко не завжди оберігають від поганих вчинків. Зіпсовані люди, маючи такі знання, ігнорують ними. Невитримані люди роблять зло всупереч своїй волі. Крім цього, знання треба вміти застосовувати в конкретних умовах. Це не означає, однак, що не потрібно роз'яснювати людям шкоди поганих вчинків. Але цього мало. Добродієність виховується, має стати звичкою. Потрібно прагнути бути добрим, мужнім, справедливим тощо.

2. МЕТОД СУБ'ЄКТИВНОЇ ДІАЛЕКТИКИ. МАЙЄВТИКА.

З ученням про людину та її мораль нерозривно зв'язані погляди Сократа на пізнання. Оскільки знання є критерієм моральної поведінки, остільки філософ вважав, що справжні знання слід шукати в собі: "Пізнай самого себе". Цей вислів не належить самому Сократу, його приписують комусь із "семи мудреців" (як правило, Фалесу або Хілону). Він містився на фронтоні храму Аполлона в м. Дельфі. Однак цей вислів закріпився за Сократом, бо ні один із філософів до нього не зробив принцип самопізнання основною частиною свого вчення.

Сократівська установка на самопізнання ознаменувала собою новий етап в історії грецької теоретичної думки.

Самопізнання має у Сократа цілком визначений сенс. Пізнати себе – значить пізнати себе як суспільну і моральну істоту, не тільки як особистість, а й як людину взагалі, пізнати свої здібності. Самопізнання в устах Сократа означало перш за все пізнання людиною свого

внутрішнього світу, усвідомлення того, що осмислене життя, духовне здоров'я, гармонія внутрішніх сил і зовнішньої діяльності, задоволення від моральної поведінки становлять вище благо, вищу цінність. Водночас самопізнання – засіб самооцінки, а також оцінки інших людей. Учень Сократа Ксенофонт зафіксував таку думку свого вчителя: “Хто знає себе, той знає, що йому корисно, і ясно розуміє, що він може, а що ні. Займаючись тим, що знає, він задовольняє свої потреби і живе щасливо, а не беручись за те, чого не знає, не робить помилок і уникає нещастя. Завдяки цьому він може визначити цінність також й інших людей, і користуючись також ними, має користь і береже себе від нещастя”.

Принцип самопізнання не вичерпує концепцію пізнання Сократа і не обмежує лише цим аспектом. Мислитель вважав, що процес пізнання полягає у перетворенні уявлення у поняття, поступового сходження від одиничного (або філософсько-абстрактного) до загального (або філософсько-конкретного). Уявлення має справу з одиничним і постійно змінюється. Пізнання є процесом відкриття у загальному сутнісного змісту одиничного.

Тут бачимо принципову відмінність поглядів Сократа і софістів. Якщо софісти акцентували увагу на суб'єктивній думці, суто індивідуальній, то Сократ протиставив особистій думці знання. Людина, вважав він, повинна ґрунтувати свою поведінку на надійних знаннях, а останні повинні бути остаточними, незмінними і завершеними.

Всупереч софістам Сократ намагався відшукати об'єктивний зміст знань і показати, що він має бути суддею над суб'єктивною думкою. Це знання загальнозобов'язуюче, це деяка норма, що стоїть вище індивідуальних особливостей. Цим знанням є розум. Він не є індивідуальною думкою, а чимось загальним, загальновизнаним знанням.

Де знаходяться такі знання? Їх індивід не одержує іззовні як готове, а може досягти лише власними зусиллями. Це знання насамперед треба шукати в самому собі (“Пізнай самого себе”), бо безсмертна душа людини, пройшовши повне коло “космічних перетвілень”, потенційно знає усе. Слід змусити її згадати забуте, а для цього треба поставити людину в ситуацію суперечності з собою. Це досягається в ході бесіди, діалогу, суперечки.

Тут слід підкреслити, що пізнання мислиться Сократом як складова частина людських взаємовідносин, спілкування людей: пізнання

людини є момент спілкування. У спілкуванні відбувається духовна взаємодія людей. Навіть пізнання людиною самої себе, вважав Сократ, теж відбувається у спілкуваннях з іншими. У процесі спілкування людина не тільки має можливість вдивлятися у себе через інших, які виступають як своєрідне дзеркало, але й поглиблювати і коректувати свої думки, і взагалі знаходити їх і формулювати. Проте для цього потрібні спеціальні прийоми спілкування. Сократ розробив такий прийом – метод *суб'єктивної діалектики*, складовою частиною якого є метод запитань і відповідей.

Як заявляв Сократ, він ніколи нікого не вчив. Він лише задавав запитання іншим людям, не перешкоджаючи їм задавати питання собі, і на них відповідав. Запитання, які задавав філософ співрозмовнику, були стрижнем бесіди, і саме вони були причиною всезагального інтересу до Сократа: афіняни збиралися послухати, як він, за влучним виразом Платона, “катував” тих, хто вважав себе мудрим.

Метод, що включав у себе правило починати бесіду із запитань до партнера за бесідою і лише у певному місці бесіди переходити до викладу власних поглядів, – це й був той прийом, який Сократ відкрив і яким користувався. У процесі бесіди, діалогу, суперечки відкидалося або бралось під сумнів загальноновизнане і як результат відбувався спільний пошук істини. Своїми запитаннями філософ намагався збудити у співбесідника інтерес до сформульованої проблеми, який би активізував його теоретичні пошуки.

Бесіди, які проводив Сократ, стосувалися понять, що позначали принципи, засади, орієнтири людської поведінки (справедливість, мужність, мудрість, прекрасне тощо), які не мали чуттєвих аналогів. В їх процесі він користувався цілою низкою прийомів – уподібнення, посилення на авторитети, аналогія, індукція, дедукція. Але особливо активно і широко користувався методами *іронії* і *майсьтики*.

Іронія (приховане кепкування) – неприйняття розбіжних уявлень, які піддаються сумніву і спростовуються. Це частина бесіди, в якій питання покликані виявити проблематичність теми, яка спочатку уявляється ясною кожному по-своєму. Прикинувшись простачком і неуком, Сократ скромно просив свого співбесідника пояснити йому те, що за родом свого заняття цей мав би добре знати. Не підозрюючи з ким має справу, співбесідник починав повчати Сократа. Той задавав декілька запитань, раніше продуманих, і співрозмовник розгуб-

лювався. Сократ же спокійно і методично ставив питання, змушуючи його замислитись над предметом суперечки.

Наприклад, Сократ запитує свого співрозмовника: “Чи добре красти?”. Той відповідає: “Недобре”. – “Завжди?” – “Завжди”. “А вкрасти зброю у ворогів перед битвою?” – “Так, треба уточнити: у друзів красти недобре”. – “А вкрасти меч у хворого друга, щоб той у відчаї на нього не кинувся?”. Співрозмовник, зрештою, робить висновок, що йому треба міняти свою позицію і подумати над питанням.

У діалозі “Лакхес” Платон відтворює бесіду Сократа з двома афінськими полководцями. Філософ запитує їх, що таке, на їхню думку, мужність. Один із них, Лакхес, відповідає не задумуючись: “Це, клянусь Зевсом, не важко (сказати). Хто вирішив утримувати своє місце в строю, відбити противника і не тікати, той, безумовно, мужній”. На це Сократ говорить, що хіба скіфи у війнах, спартанці у битві при Платеї не виявили мужності, коли кидаються в удавану втечу, щоб зруйнувати стрій переслідуючих, а потім зупиняються і розбивають ворога. Цим запитанням Сократ викликає збентеження у полководців. У подальшій розмові філософ ставить питання, що таке мужність взагалі, не зводячи це питання до чогось конкретного. Гносеологічний пафос усієї філософії Сократа, як підкреслює А.М.Чанишев, у тому, щоб знайти поняття (Чанышев А.Н. Курс лекцій по древней философии. – С.227).

Майєвтика (повивальне мистецтво) починається тоді, коли запитання служить позитивному вирішенню теми, що розглядається. Її сенс у тому, що через відбір та аналіз окремих міркувань вона наводить думку співрозмовника на істину. З її допомогою Сократ одночасно прагне вирішити питання, чому люди насилу засвоюють думку про те, що добродесне життя корисне їм самим. Адже, володіючи розумом, вони могли б відкрити її відразу і без труднощів, але в дійсності це не так. Справа в тому, що ця думка притаманна кожній людині, проте як можливість, у ненародженому, такому, що ще не проявилася, стані. Тому треба допомогти людям “народити” істину, допомогти становленню розуму в їхній душі. Майєвтика є мистецтво повивальної бабки, що приймає роди. У діалозі, де провідну роль грає Сократ, і здійснюється майєвтика, тобто народження знання.

Наступним елементом сократівського методу є теза: “Я знаю, що нічого не знаю”. Ця теза була відома й іншим мислителям, однак

лише у Сократа вона зайняла настільки важливе місце. Вона входила в мистецтво вести бесіду, спрямовуючи її на спільний пошук істини. “Я знаю, що нічого не знаю... Що таке добродетя, я нічого не знаю. І все-таки я хочу разом з тобою поміркувати і зрозуміти, що воно таке”. Дана теза має глибокий гносеологічний смисл. Незнання – це передумова знання, воно стимулює пошук, змушує думати, шукати відповідь на питання. Людина, яка не сумнівається в істинності своїх знань, не має великої потреби в пошуку, в тому, щоб міркувати, думати. Тут присутній і моральний аспект: Сократ вважав, що ганебно думати, що знаєш те, чого не знаєш.

Сократ, таким чином, увійшов в історію філософії як фундатор софійного, діалогічного способу філософування. По праву його вважають уособленням філософії. Він жив так, як філософував, а філософував так, як жив. Його вплив на наступну еволюцію філософської думки важко переоцінити. Його ідеї у трансформованому або більш розвинутому вигляді зустрічаються у подальшому не лише в рамках античної традиції, але й далеко за її межами. Та й сама особистість Сократа своєю неповторністю назавжди прикрасила історію цивілізації, його життя і смерть постають і сьогодні колосальним чинником морального і культурного прогресу.

3. СОКРАТИЧНІ ШКОЛИ. З іменем Сократа пов’язують так звані сократичні школи, засновані його учнями Антисфеном, Аристипом і Евклідом. Ця назва досить умовна, бо вчення Сократа – не єдине джерело вчення даних шкіл. Цими джерелами були також елеати, Протагор та Горгій, зокрема релятивізм останніх. Під впливом Сократа вони поставили наголос на етиці.

Кініки (кінічна школа) – найвпливовіша із сократичних шкіл, що виникла на початку IV ст. до н.е. Походження терміна “кініки” не ясне. Одні вважають, що назва школи пішла від грецького слова “пес”, інші – від назви гімназії “Кіносарг”, де навчав засновник школи Антисфен (гімназій – це місце і приміщення для спортивних занять, в якому велись і вчені бесіди). Представниками школи були також Кратет, Керкид, Меланіпп, Біон та ін. Найвидатнішою постаттю і уособленням кінізму був Діоген Синопський.

Антисфен (бл. 455 – 360 рр. до н.е.) – засновник кінічної школи. Походить з Афін, син рабині, тому вважався неповноправним

громадянином, не мав громадянських прав. Був учнем Горгія. Мав авторитет в античності як письменник за добрий стиль. Діоген Лаертський склав великий список творів Антисфена, в якому понад 60 назв. Поряд із твором “Про природу” переважають твори з філолого-риторичних, гносеологічних та політико-етичних проблем. Проте вони збереглися лише у фрагментах завдяки тому, що на них було багато посилок у різних античних авторів. Як представник афінської бідноти був виразником її інтересів. Це також стосується і Діогена Синопського – сина банкрута, позбавленого засобів до існування. Тобто творці кінізму належали до незаможних верств, не мали маєтків, становища. Їм залишилася лише природа і те, що мали в собі – добродієність. Тому й проповідували “життя по природі”, відкидали все, чого не мали, а речам, яких не мали, відмовляли в цінності.

За своїми світоглядними орієнтаціями Антисфен схилився до матеріалізму і сенсуалізму. Гостро виступаючи проти антиматеріалістичних теорій, започаткованих Платоном, відстоював точку зору про існування тільки того, що може сприйматися, тобто одиничних речей. Відкидав ідеалістичну інтерпретацію душі як вічної і безсмертної, характеризуючи її як матеріальну, певною мірою аналогічною тому тілу, в якому вона існує.

Значне місце в його філософських шуканнях займало питання взаємовідношення одиничних і загальних понять. У цьому питанні Антисфен виходив із сократівського вчення про те, що знання – лише те, що виражено у понятті. Він першим в історії філософії спробував дати визначення поняття: “Поняття є те, що розкриває, що є або чим буває той або інший предмет” (Там само. – С.230). Однак, уперше давши визначення поняття, Антисфен упав у суперечність, заперечуючи об’єктивність загального (а поняття – це і є загальне). Стверджуючи, що існують лише конкретні речі, він відкидав загальне. Існує тільки конкретна людина, а нема “людяності”, існують столи і крісла, і нема “умеблювання взагалі”. Марна справа окреслювати речі, їх можна тільки описувати. Як бачимо, кініки були попередниками середньовічних номіналістів, які твердили, що загальне – це лише ім’я, назва предметів, в чомусь подібних між собою.

Основні зусилля Антисфена були зосереджені на проблемах етики. Вона становила осердя його філософії. Мислитель, як відзначає В.Татаркевич, “довів до крайності погляд Сократа: єдиним

добрим і метою життя є чеснота, супроти цього все інше – байдуже” (Татаркевич В. Історія філософії. – Т.І. – С.92). Щастя він бачив у добротності, а для її досягнення уважав достатнім лиш одного бажання, сили волі. Щастя – мета життя, а засобом до цього є добротність. Найвище щастя для людини “вмерти щасливою”.

Антисфен, як і інші кініки, відкидав чистоспоживче ставлення до життя, слави, пошестей, багатства, чуттєвих насолод. Ідеалом моральності для них було повернення до простого життя, природного задоволення потреб, байдужість до світу, суспільства. Власне відкидали всі прояви цивілізації. Тому від їхньої назви “кініки” пішло поняття “циніки”, “цинізм”, що з грецької мови перекладається як зневажливе ставлення до загальноприйнятих правил моралі і доброякості. Антисфен заперечував політичну діяльність, державу і соціальні умовності, які суперечать природі.

Діоген Синопський (412 – 323 рр. до н.е.) був учнем Антисфена. Родом із Синопи. Більшу частину життя провів на міському звалищі поблизу Коринфа. Своім життям він дав взірць кінічного мудреця, звівши до крайності обмеження своїх потреб. Жив у великій глиняній діжці. Гартував тіло, влітку, лежачи на гарячому піску, а взимку, обнімаючи заповнені снігом статуї. Побачивши, як один хлопчик п’є воду з долоні, а інший їсть суп із допомогою куска хліба, викинув і горня, і миску. Відповідно до кінічного принципу “жити згідно з природою”, відмовившись від будь-яких узвичаєних людських форм існування, він цим самим здійснив перший досвід радикальної критики культури.

Вище всіх форм культури Діоген ставив філософію. Творів він не писав, а зажив слави передусім завдяки притчам та висловам, що ними супроводжував нестандартні ситуації свого життя. Володів вражаючою силою переконання, ніхто не міг протистояти його доказам. Однак у філософії Діоген визнавав лише її морально-практичний бік.

Як і Антисфен, Діоген відкидав не тільки багатство, розкіш, але й потребу в сім’ї, заперечував державу, релігію, вважаючи обряди, релігійний культ неприродними. Був космополітом, називаючи себе “громадянином світу”.

Таким чином, кінізм у цілому характеризується такими основними положеннями: має право на існування лише те, що відповідає природі; людина повинна залежати лише сама від себе; всі людські

встановлення надлишкові і шкідливі; неприродні, частково зайві, а частково такі, що розбещують; чим менше бажань, тим більше щастя; мудрець нехтує громадську думку, суспільні передсуди, його не зв'язують ні закони, ні мораль; особиста велич мудреця не потребує цивілізації.

Кіренаїки (кіренська школа). Ця школа одержала свою назву від м.Кірена, звідки походив її засновник *Аристип* (бл. 435 – 366 рр. до н.е.). Він був учнем Сократа, водночас сповідував ряд ідей софістів, зокрема Протагора.

Якщо кініки дотримувались принципу аскетичного способу життя, то кіренаїки – *гедонізму* (грецьк. гедоне – насолода). Гедонізм – етичне вчення, яке вбачає вищу цінність життя у насолоді. Це різновид евідемонізму (грецьк. евідемонія – щастя). Отже, гедонізм вбачає сенс життя у щасті, а щастя розуміє як насолоду.

Етичний гедонізм кіренаїків ґрунтується на їх сенсуалізмі. Вони дотримувалися матеріалістичної орієнтації, визнаючи реальне існування речей, які даються нам у відчуттях. Аристип учив, що відчуття – це єдине джерело знання. Відчуття є не тільки джерелом знань, але й джерелом життєвих благ. У душевному стані людини кіренаїки виділяли втіху і страждання. Вони, на їхню думку, є мірилом добра і зла, істини і хиби. Пошуки втіх є сенсом життя. Аристип вважав, що людина не повинна потрапляти до них у рабство і має завжди прагнути до особистої свободи. Цноту він бачив у здатності людини насолоджуватись, а цінність науки – підготувати її до істинної насолоди. Проте досягнення справжньої насолоди неможливе без здатності самовладання, стриманості, подолання шалених пристрастей. Слепа жага насолоди може принести лише страждання. Кіренаїки не обмежували задоволення тілесними відчуттями, надаючи великого значення насолодам душі – дружбі, повазі, приязні, вдячності, любові до батьківщини.

Мегарики (мегарська школа) – сократична школа, заснована *Евклідом* із Мегари (435 – 365 рр. до н.е.). Її представниками були Евбулід, Стиллон, Діодор, Крон. Основною проблематикою школи стала розробка мистецтва суперечки. Тому мегариків називали також еристиками (“сперечальниками”).

Евклід учив, що предметом знання є не одиничне, а загальне, бо лише воно є істиною. Звідси – єдино існуючим є добро, хоч його

називають різними іменами. Все зливається воедино – розум, добро і бог. Мегарики виходили з тези про тотожність блага і буття, відкидаючи можливість існування їх протилежності. Тобто вони протиставляли одиничне і загальне, ідею і річ.

Щоб доказати, що сфера одиничного не істинна, що там ми заплутуємось у суперечностях, мегарик Евбулід запропонував ряд софізмів – логічних парадоксів: “брехун”, “рогатий”, “лисий”, “купа”. (“Якщо хтось говорить, що він брехун, то він бреше чи говорить правду?”; “Те, чого не втратив, ти маєш; ти рогів не втрачав, значить, ти їх маєш”; “Коли декілька предметів перетворюються в ціле, купу?” Також проблема переходу кількісних змін у якісні щодо лисини).

Діяльність мегариків відіграла велику роль у становленні логіки і розробці логічної проблематики.

ВИСНОВКИ. Філософія Сократа – своєрідний вододіл в історії античної філософії, нею завершується ранній період її розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

- Антология мировой философии. Античность. – Минск–Москва, 2001. – С. 166-239.
- Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1976. – С. 102-131.
- Богомолов А.С. Античная философия. – М., 1985. – С. 122-134.
- Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. – К., 1999. – С. 97-101.
- Виндельбанд В. История древней философии. – К., 1995. – С. 112-133.
- Історія філософії: Підручник / За редакцією В.І.Ярошовця. – К., 2002. – С. 98-103.
- Кондзьолка В.В. Нарис історії античної філософії. – Львів, 1993.
- Татаркевич В. Історія філософії. – Т.І. – Львів, 1997. – С. 81-95.
- Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С. 24, 37, 163, 281-282, 354, 369, 592-593.
- Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. – М., 1981. – С. 221-239.
- Читанка з історії філософії. Книга І. – К., 1992. – С. 122-130.
- Шаповалов В.Ф. Основы философии. От классики к современности. – М., 2001. – С. 62-75.

Лекція 8. ПЛАТОН

План (логіка) викладу:

1. Концепція буття (“теорія ідей”).
2. Теорія пізнання. Діалектика.
3. Вчення про людину. Етика й естетика.
4. Вчення про суспільство і державу. Соціальна утопія.

1. КОНЦЕПЦІЯ БУТТЯ (“ТЕОРІЯ ІДЕЙ”). До класичного періоду античної філософії належить один із найвидатніших старогрецьких філософів *Платон* ((428) 427 – 347 рр. до н.е.). Його справжнє ім’я – Аристокл (на честь діда), а прізвисько Платон йому дав учитель гімнастики за його широкий лоб (так вважає В.Віндельбанд) чи за його широкі плечі (так вважає В.Татаркевич), бо з грецької мови “платон” – “широкий”.

Платон – афінянин. Жив у часи розквіту Афін, в атмосфері найвищої античної культури (завдяки пануванню Перикла). Походив з аристократичного роду. Був всебічно обдарованим (у гімнастиці, музиці, поезії), розвивав своє тіло (перемагав на Олімпійських іграх) і розум.

Наукові інтереси Платона проявилися досить рано. Почавши як поет і драматург, він невдовзі відмовився від поетичної творчості і в 20-річному віці під впливом Сократа і Кротила захопився філософією. Став учнем Сократа на майже 9 років, до смерті свого вчителя. Легенда розповідає про те, що Сократу одного разу приснився сон, ніби він тримав на колінах лебедика, який раптом вкрився пір’ям і злетів із дивним криком. Наступного дня він зустрів Платона і сказав, що той і є його “лебідь”.

Платон тяжко пережив смерть Сократа, надовго (на 12 років) залишив Афіни, подорожував, зокрема по Південній Італії і Сицилії. У Саракузах деякий час перебував при дворі тирана Діонісія Старшого, якого зацікавив ідеями щодо перетворення держави. Але невдовзі був арештований і відправлений на загальногрецький ринок рабів для продажу в рабство. Викупив його киренець Аннікерид і подарував свободу.

Повернувшись в Афіни зрілим філософом, Платон близько 387 р. до н.е. заснував філософську школу – *Академію* (назва школи

пішла від гаю, посадженого на честь героя Академа). З нею зв'язане все наступне життя мислителя. Тут він розробляє свою філософію, навчає і виховує учнів. Академія стала центром античної думки в її найрізноманітніших проявах на довгі роки, проіснувавши до 529 року.

Платон є першим в історії філософом, більша частина творчої спадщини котрого дійшла до наших днів. Це 34 діалоги, з яких 23 вважаються автентичними, а 11 сумнівними, твір “Апологія Сократа” і 13 листів. Окрему частину творчості філософа становлять так звані “езотеричні” або “неписані” вчення, які той вважав за можливе викладати лише усно. Езотеричне знання – знання, яке передавалося безпосередньо від учителя до учнів в усній формі. Платон навіть забороняв учням записувати його лекції.

Усі твори Платона, за винятком “Апології Сократа”, написані у формі діалогів, тобто бесід. Головною дійовою особою в них є Сократ, в уста якого Платон, як правило, вкладав власні думки. Він свідомо відмовився писати праці у вигляді систематичних трактатів. Він обирає форму, близьку до художньої, намагаючись відтворити дух сократівських діалогів, неодноразовим свідком яких був. Платон розвиває і доводить до досконалості сократівське “шукаюче мислення” на противагу софістичному “вченню”. Основа його методу – це діалектика в її античному розумінні: вміння ставити питання і шукати на них відповіді.

Філософське вчення Платона охоплює широке коло питань: онтологію (вчення про буття), теологію (вчення про Бога), космологію (вчення про світ), космогонію (вчення про походження світу), психологію (вчення про душу), гносеологію (вчення про пізнання), антропологію (вчення про людину), етику (теорію моралі), естетику (теорію мистецтва), логіку (вчення про закони мислення), соціологію (вчення про суспільство). Всі ці питання становлять єдине ціле, в основі яких лежить учення про ідеї.

Платон є творцем послідовної системи філософського ідеалізму. В його особі старогрецький ідеалізм уперше виступає у формі світогляду, що протиставляє себе матеріалізму. Його вчення – це система об'єктивного ідеалізму.

Стрижнем творчої діяльності Платона є намагання подолати глибоку кризу і руйнацію основ суспільного устрою, що стали ознакою епохи. Філософ створює грандіозну утопію соціальної перебу-

дови – зразок досконалого суспільства, завдяки чому стає засновником соціального конструктивізму у західній метафізиці. Разом із тим, вирішити проблему досконалого суспільства – того, що не є мінливим встановленням людей, а відображає природу речей, – неможливо без з'ясування сутності самого буття. Вирішення питання “що насправді є, існує?” стало визначальним для творчості Платона. Мислитель створює теорію *ейдосів* (ідей) як незмінних, вічних, неподільних, надчуттєвих зразків усього суцього (Філософський енциклопедичний словник. – С.483).

Дослідивши всю попередню філософію, Платон виявив, що причиною її суперечностей була спроба пояснення фізичних явищ із фізичних причин. Вода, вогонь, повітря і інші елементи, які бралися першими філософами за першопочатки, належали до тих самих явищ, які вони покликані пояснити. Тому їх застосування в якості пояснюючих принципів не може нічого додати істинного до пояснення природи речей. Пізнання приречене лише безплідно крутитися в замкнутому колі, що і є джерелом постійних нерозв'язних суперечностей. Платон приходив до думки про розробку нового підходу, поклавши в основу не речі, а їх розумові аналоги. Наслідуючи приклад Сократа, він ще більше підносить людський розум, стверджуючи, що не органи відчуття, а тільки думка здібна пізнати сутність речей.

Поділяючи вихідні думки Сократа, Платон вважав, що вимогам свого вчителя щодо справжніх знань можуть відповідати ідеї – незмінні сутнісні основи буття усього суцього. Речі плинні, мінливі, але світ не зникає: отже, в основі речей лежать деякі ідеальні незмінні сутності. Їх не можна побачити, але можна досягнути розумом. Адже розуміючи сутність речей, ми можемо впізнати їх у змінних образах та з'явленнях. Отже, ідеї постають як умови переходу від сприйняття речей до їх осмислення.

Чим є ідеї за змістом? Це – миттєво схоплена повнота та єдність кожної речі (“ейдос” по-грецьки означає “вид”, “вигляд”). Можна було б сказати, що це сукупність елементів, необхідних і достатніх для існування певних речей, якщо знову-таки побачити їх у необхідній єдності. “Єдине” у Платона є синонімом ідеї.

Продовжуючи лінію міркувань своїх попередників, Платон відділив справжнє буття від того, що дано у відчуттях. Світ ідей – це особлива надчуттєва реальність, яка своєю повнотою і досконалістю

перевищує усе чуттєве. Речі лише тіні ідей. Але вже сучасники Платона почали справедливо вимагати, щоб показати їм ідеї. “Стіл я бачу, але не бачу ніякої ідеї стільності”, – закинув йому один з учнів.

Чому і як існують ідеї? Чому ми можемо зруйнувати стіл, якщо в основі його буття лежить вічна ідея? У якому співвідношенні перебувають речі та ідеї? Ці питання для Платона виявилися невіршуваними до кінця, хоч він і запропонував декілька варіантів їх вирішення.

Перший варіант: ідеї існують як вихідні взірці для Бога-деміурга – творця та оздоблювача світу. Бог як митець у своїх діях керувався ідеями – взірцями. Людина, пізнаючи речі, повинна з допомогою розуму піднятися над чуттями, що лише затемнюють пізнання, до споглядання (в інтуїції) ідей.

Другий варіант: у пізнанні дійсності людина повинна поступово сходити від часткових ідей до більш загальних, поки не підніметься до першої ідеї – “ідеї всіх ідей”, якою є ідея Бога, повного, досконалого завершеного буття. Складається вона з ідей Добра, Істини і Краси. Отже, в усьому, що існує, повинні бути закладені ці три охоронниці буття, а саме буття є Благо. Міра прилучення до буття і є мірою блага.

Таким чином, Платон визнає існування двох світів. Один із них – звичайний і добре всім знайомий світ чуттєво сприйманих речей, інший – *світ ідей* або сутностей, що досягаються розумом. Ідея – це ідеальна форма, вид, рід, тип, якість, образ.

У чому суть ідеї і її відношення до речей? Відомий російський філософ О.Ф.Лосєв виділяє п’ять значень поняття “ідея”.

1. Ідея речі є смисл речі. Ідея речі відповідає на питання, що є річ і чим вона відрізняється від усіх інших речей.

2. Ідея речі є така цілісність усіх окремих частин і проявів речі, яка вже не ділиться на окремі частини даної речі і являє собою у порівнянні з ними вже нову якість. Так, одна сторона трикутника не є увесь трикутник. Так само друга і третя сторони. При їх поєднанні виникає нова якість, тобто трикутник.

3. Ідея речі є та спільність особливостей і одиницностей, що її складають, яка є законом для виникнення і одержання цих поодиноких проявів речі. Наприклад, годинниковий механізм свідчить про те, що його складові – коліщатка, гвинтики розміщені відповідно до певної загальної ідеї, без втілення якої ці коліщатка і гвинтики зали-

шились би чужими одне одному і ніякого годинникового механізму не створили б. Так само, сказавши “Іван є людина”, ми окремого Івана розглянули у світлі людини взагалі, а людину взагалі розглянули як закон, що осмислює існування і кожної окремої людини.

4. Ідея речі не речовинна. Так, наприклад, вода може замерзати і кипіти, але ідея води не може ні замерзати, ні кипіти. Ідея води не є ні твердим, ні рідким, ні газоподібним тілом.

5. Ідея речі володіє своїм власним і цілком самостійним існуванням, вона також є особливого роду ідеальна річ або субстанція, яка в своєму повному і досконалому вигляді “існує на небі або вище неба” (Лосев А.Ф., Тахо-Годи А.А. Платон. Аристотель. – М., 1993. – С.90-92).

Платон визначив також структуру світу ідей. Ідея, за Платоном, це ідеальний прообраз речі, її досконалий взірець. Для кожної речі існує відповідний образ, який виражає сутність даної речі. Річ, отже, є недосконала копія ідеї, а ідея – недосяжний взірець, до якого річ прагне як до своєї межі, але ніколи її не досягне. Точно так само існують ідеї моральних та естетичних цінностей, ідеї математичних і геометричних формул, теорем і т.п.

Ідеї можуть бути більш загальними і менш загальними, більш абстрактними і менш абстрактними. Тобто світ ідей повинен бути ієрархічно організованою системою, в якій ідеї нижнього ярусу підпорядковані більш високим і т.д., аж до самої вершини, на якій розміщується найзагальніша фундаментальна Ідея. Цей найвищий початок, за Платоном, є Благо. Від нього походять усі решта ідей в їх багатоманітності і множинності. Однак для того, щоб із нього все народжувалось, необхідні дві умови. По-перше, Благо не повинно бути нічим іншим, як принципом єдності, тобто Єдиним. В Єдиному, зрозумілому як Благо, міститься смисл усього існуючого світу, світу чуттєво сприйманного, і вищий смисл кожної речі. По-друге, поряд з Єдиним, рангом нижче, є Дуальність (подвійність), або Діада. Подвійність – це принцип множинності. З принципів Єдиного і Дуальності народжуються всі інші ідеї, подібно до того, як думка народжує думку.

Світ ідей вічний, не підвладний часу. Він нерухомий у відношенні до чуттєвого світу, досконалий. Світ ідей є модель, взірець космосу в цілому, включаючи і чуттєво сприйманий світ. Світ ідей є планом, світ чуттєво сприйманий – реалізацією.

Щодо чуттєвого, матеріального світу, то, за Платоном, він не є самостійним, а своє оформлення одержує через прилучення до ідеального світу. Тому необхідний Деміург, що творить чуттєвий світ. Деміург – божественний майстер, знаток, архітектор, художник, що з неформленої матерії творить космос за планом, який даний у вигляді світу ідей. Він не творить ні матерії, ні світу ідей, а оформляє матерію за взірцем ідеального світу, за ідеальним планом.

Якщо ідеї дають загальну, завжди існуючу сутність, але не пояснюють, у чому причина багатоманітності явищ, мінливості одиничного, то матерія, за Платоном, є початком мінливого, непостійного, плінного. Філософ уподібнює матерію позбавленому якостей субстрату (матеріалу), з якого можуть бути утворені тіла будь-якої величини і форми, як, скажімо, різні форми можуть бути вилиті із золота.

Тобто, якщо реальним буттям є ідеї, то матерія – небуття. Вона пасивна, безформна. Між ними існує видиме, похідне буття – світ дійсно реальних речей, які сприймаються відчуттями і розділяють дійсне буття від небуття.

Вчення про Єдине і Дуальність лежить в основі космологічних поглядів Платона. На думку філософа, космос один, створений Деміургом. Центром космосу є Земля, яка оточена планетами і нерухомими зірками. Космос – зречевлення Бога в матерії, перетворення фізичного світу в живий організм. Платон визначив космос як “живу істоту, наділену душею і розумом”. Творячи космос як живий організм, Деміург вмістив розум у душу, а душу – в тіло. Отже, є три частини космосу: розум, душа і тіло. Тіло космосу твориться з матерії. До моменту творення матерія існувала вже у вигляді води, вогню, повітря і землі, які відрізняються одне від одного геометричною формою своїх частинок. Душа космосу твориться Деміургом раніше його тіла. Світова душа ділиться на душі космічних небесних тіл. Вона має дві функції – джерело руху і пізнання. Розум-Деміург творить інших, нижчих богів. Вони створені з вогню.

Отже, фізика і космологія Платона досить химерні, повні всяких фантазій і свідчать про неможливість побудувати картину світу на ідеалістичній основі. Вони принципово поступаються фізичній картині світу Демокріта.

2. ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ. ДІАЛЕКТИКА. Онтологія Платона зумовила й особливості його гносеології. Відповідно до онтологічних

побудов філософа, світ оформлений і існує за певним планом, визначеним Деміургом. Людина не бере участі у творенні світу, тому їй не відомий божественний план творення. Отже, в людини є потреба пізнавати світ, розгадати заключений в ньому божественний план. Яким чином це може відбуватися?

Платон розумів, що це завдання не можуть розв'язати органи відчуття. Адже план світу має надчуттєву, ідеальну природу. Органи відчуття дають нам зовнішню картину буття речей і космосу в цілому. Тому філософ відкинув сенсуалізм, заявивши, що знання мають своїм предметом не природу, а духовні сутності. Чуттєві сприйняття заступають людині справжнє буття і навіюють хибні уявлення, від яких душі потрібно звільнитися.

Обмеженість чуттєвого пізнання Платон передає образом печери, в якій знаходяться прикуті до стіни невольники, котрі бачать лише тіні речей, що проносяться повз них. Ці тіні – чуттєві враження, подоба дійсних речей, але не їх сутність. У діалозі “Держава” про це говориться так: “Люди немов перебувають у підземному житлі на зразок печери, вздовж якої тягнеться широкий просвіток. Змалку у них там на ногах і на шиї кайдани, так що їм не зрушити з місця, і бачать вони тільки те, що у них прямо перед очима, бо повернути голови не можуть через ті кайдани. Люди повернені спиною до світла, що йде від вогню, який горить далеко у височині, а між вогнем і в'язнями проходить верхня дорога, огорожена невисокою стіною на зразок тієї ширми, що за нею фокусники ставлять своїх помічників, коли над ширмою показують ляльок... Уяви собі те, що за цією стіною інші люди несуть всяке начиння, тримаючи його так, що його видно над стіною; і проносять вони і статуї, і всілякі зображення живих істот, зроблені з каменю та дерева... Чи ти не думаєш, що перебуваючи в такому становищі, люди можуть щось бачити, своє чи чуже, крім тіней, які відкидає вогонь на розташовану перед ними стіну печери?” (Цит. за: Філософія. Курс лекцій. – К., 1993. – С.50).

Отже, живучи в чуттєвому світі речей, люди не здатні своїми чуттями сприймати нічого, крім цих речей, які насправді є лише “тінями”, “блідими копіями” справжньої реальності – ідей. І подібно до в'язнів печери, люди ніколи б не здогадалися навіть про існування цієї справжньої реальності, якби не розум, за допомогою якого вони можуть безпосередньо споглядати “царство ідей”, що знаходиться

“за межами” речового світу в особливому “розумовому місці”, позбавленому речовості (Там само).

Об’єктом пізнання, за Платоном, є світ ейдосів (ідей) як достеменне, вічне буття. Суб’єктом пізнання є душа. Філософ припускає, що душа людини не зовсім позбавлена деяких знань про світ і його закони, але ці знання існують не у наявному вигляді, а прихованому. Вони не оформлені. Тому потрібні спеціальні умови, щоб їх вивести з глибин душі. Ними є *анамнезис* (пригадування).

Оскільки душа є сутність ідеальна, вона належить до світу ідей. Отже, до того, як вселитися в людське тіло, вона знаходилась у своєму чистому, ідеальному вигляді і їй був відкритим світ ідей. Вона вільно його споглядала, тому без труднощів зафіксувала його в собі. Вилившись у матеріальне тіло, душа “забула” раніше відоме і зрозуміле внаслідок збурення її спокою впливом тіла. Вона може згадати, але для цього необхідні зусилля для подолання пристрастей, що йдуть від тіла. Пізнання, таким чином, є пригадування душею раніше відомого, своїх вражень від ейдосів.

На користь такого бачення процесу пізнання Платон говорить, що людину можна вивести на правильну думку з допомогою запитань. Відповідаючи на вміло підібрані запитання, людина відкриває знання, вже наявне в ній, але таке, що було раніше неусвідомленим. Тоді настає момент “озорення”, момент раптового прозріння, коли миттєво знаходиться ланка, якої бракувало в ланцюгу міркувань, і він замикається – розв’язання знайдено. Причём важливим моментом тут виступає прагнення того, хто пізнає. Тому пізнання є процес виведення істини з власної душі шляхом концентрації розуму. В діалозі “Менон” Платон показує, як це відбувається на прикладі розмови Сократа з неосвіченим рабом, який з допомогою філософа здійснює доказ теореми Піфагора. Сократ креслить на піску рисунок і, задаючи запитання, допомагає рабові рухатися шляхом логічних висновків. У підсумку раб здійснює математичний висновок і формулює теорему. Платонівський Сократ цим прикладом доказує, що заслуга розв’язання задачі завжди належить учневі; вчитель лише помічник. Проте це засвідчує і те, що істина міститься у глибині душі – треба навчитися її виводити.

Знаряддям, яке допомагає пригадувати те, що бачила душа у світі ідей, є *діалектика*. Це слово Платон вживав широко. У ті часи

поняття “логіка” ще не існувало. Діалектикою філософ називав майбутню логіку. Він розглядав діалектику як логічний метод, із допомогою якого на основі аналізу і синтезу понять відбувається пізнання істинно сутнього – ідей, руху думки від нижчих понять до вищих. У діалозі Платона “Кратил” Сократ називає діалектиком людину, яка вміє ставити питання і давати відповіді.

У своїй діалектиці (логіці) Платон підходить до відкриття законів мислення. У діалозі “Софіст” робиться натяк на такий закон мислення, як закон тотожності: “Розрізнати все за родами, не приймати один і той же вид за інший, а інший за той же самий” (Цит. за: Чанышев А.Н. Курс лекцій по древней философии. – С.265). А в “Державі” та інших діалогах Платон впритул підходить до відкриття закону несуперечності: неможливість і неприпустимість мислити суперечливе твердження про один і той же предмет, в один і той же час, в одному і тому ж відношенні. У діалозі “Федон” філософ пояснює, що не лише ідеям, але й якостям чуттєвих речей належить властивість, за якою відносно цих речей не можуть бути одночасно ствердні суперечливі визначення.

Платон зводив діалектику в смислі майбутньої логіки до двох операцій: сходження від одиничного до загального (“здібність, що, охоплюючи все загальним поглядом, зводить до єдиної ідеї те, що повсюдно розрізнене”) і від загального до окремого (“здібність розділити все на види, стараючись при цьому не роздробити жодного з них”) (Там само. – С.265-266).

Діалектика, отже, мислиться Платоном як метод розділення єдиного на множинне, зведення множинного до єдиного, сходження від меншої достовірності знань до вищої. Вона оперує чистим мисленням, шукає істину шляхом зіставлення понять і тверджень, їх аналізу і синтезу. Платон вважав, що прийти до істини можна не шляхом встановлення причин і цілей, а через встановлення логічної залежності явищ. Згідність суджень про явища – єдина гарантія того, що ми розуміємо їх правильно.

3. ВЧЕННЯ ПРО ЛЮДИНУ. ЕТИКА Й ЕСТЕТИКА. З платонівської онтології і теорії пізнання впливає його концепція людини. Оскільки все суще поділене на дві сфери: вічних і самосутих ідей та речей чуттєвого світу, остільки людина виступає у двох складових –

душі і тіла. Відношення між ними розглядається Платоном як суперечливе. Тіло є домівкою душі. Завдяки душі тіло живе, тому воно повинно перебувати на службі душі. Однак для душі тіло не є найкраще місце знаходження і є “в’язницею душі”, з якої вона прагне вирватися. Проте це не означає, що смерть є благо. Гідне життя є “опіка про душу”, яку Платон вважає вищим моральним обов’язком людини.

Тіло, за Платоном, – коріння усього злого, бо воно є джерелом пристрастей, які породжують ворожнечу, незгоду, неуцтво і т.п. аж до безумства і психічних хвороб. Тому “підкування про душу” означає очищення через розрив із почуттями і поєднання зі світом ідеального і надчуттєвого. Для поняття очищення душі Платон застосовує спеціальний термін “катарсис” – просвітлення пристрастей світлом розуму. Головним засобом катарсису є наука.

Платон виробив нове поняття душі, надавши йому нового змісту. Натурфілософи трактували душу як різновид матерії, вбачаючи в ній чинник життя: людина живе, поки в собі має душу, а вмирає, коли її втрачає. Тому мислили її як матерію більш витончену, ніж та, що складає тіло. Платон зберіг їхнє біологічне розуміння душі, тобто вона і для нього була чинником життя, його рушійною силою. У Платона душа нематеріальна. Крім біологічної функції, вона має ще пізнавальну і релігійну функції. Як відзначає В. Татаркевич, “Платон добачав у душі безсмертний первень людини” (Татаркевич В. Історія філософії. – Т.І. – С.105). Він же подає суть дуалізму душі і тіла: 1. Душа нематеріальна. 2. Вона окрема від тіла, незалежна. Душа і тіло, хоч вони і поєднані в людині, існують взаємозалежно. 3. На протилежність тілу, яке складається з частин, душа – нескладна. Правда, за Платоном, нескладною є душа у вузькому розумінні, а в широкому – складається з розумної і чуттєвої. Якщо людина являє собою єдність, то завдяки своїй душі. 4. Душа досконаліша від тіла. Вона є джерелом правди, добра і всього, що є цінного в людині. Людина – це душа, що володіє тілом. 5. З вищості душі над тілом впливає, що злучення їх для душі не корисне. Вона була б кращою і щасливішою, якби була вільна від тіла; тіло є для неї в’язниця і могила. Щойно із смертю тіла починається істинне життя душі. 6. Душа на протилежність тілу – безсмертна (Там само. – С.106).

Платон дав своєрідну відповідь на питання, яке ще ставили орфіки: чому душа, вічна і досконала, зв’язана з недосконалим і

тлінним тілом. Споконвіку душа існувала без тіла. На ній затяжів гріх. Для спокути вона злучена з тілом. Коли душа спокутує вину, тоді вона знов буде вільною.

Розвиваючи вчення про душу, Платон сформулював специфічну ідею про її тричленність: розумну, вольову і чуттєву. З допомогою розумної душі людина може споглядати світ довічних ідей і прагнути блага. Вона міститься в голові. Вольова (афектна) душа, перебуваючи в серці, формує суспільні якості людини, її благородні почуття – радість, хоробрість тощо. Чуттєва, нижча частина душі, яка знаходиться в печінці, наближує людину до тваринного і навіть рослинного світів, відповідає за самозбереження, живлення, розмноження, спрямована на чуттєві насолоди. Доля людини залежить від того, яка частина душі переважає: якщо переважають розумний і вольовий початки, то душа піднімається до світу ідей і там споглядає їх, і чим більше споглядає, тим більш досконале тіло отримує, наприклад царя, державного діяча, мудреця тощо. Коли ж у душі переважає її чуттєва частина, то в майбутньому вона отримає тіло негідника або навіть тварини.

З ученням про душу зв'язана *етична концепція* Платона. Від нього бере початок *теорія чотирьох чеснот*: це – мудрість, мужність, самовладдя і справедливість, що була панівною впродовж віків. Три з чеснот відповідають трьом частинам душі: мудрість – чеснота розумної частини душі, мужність – афектної, самовладдя – чуттєвої. Їх єднає четверта чеснота – справедливість. Як підкреслює В. Татаркевич, Платон здійснив першу спробу класифікації різнорідних благ і чеснот (Там само. – С.115).

Платон подолав однобічність сократівського розуміння чеснот – зведення їх до знань. Він був переконаний, що саме знання й чеснота ще не роблять людське життя повним і досконалим. Знання без радості так само недосконале, як радість без знання. Радість дається єдністю краси, знання і гармонійного налагодження життя.

Як буття, так і благо Платон розділив на ідеальне і реальне (матеріальне). Ідеальні блага ставив вище за реальні, хоч останніх не відкидав, вважаючи їх як необхідний щабель для досягнення благ ідеальних. Його зріла етична теорія складається з трьох тез: 1) блага становлять ієрархію; 2) вершиною ієрархії є не яке-небудь із реальних благ, а ідеальне благо; 3) реальні блага є, натомість, початком і неунік-ненним етапом на шляху до вершини (Там само. – С.116).

Про співвідношення реальних та ідеальних благ Платон веде мову у своєму вченні про любов (ерос). Він трактує любов як властиве душі прагнення досягти блага і вічно володіти ним. Любов – “бажання блага і щастя”, але не всякого блага, а вічного, безсмертного. Частка безсмертя, відпущена смертним людям, – це їх здатність до творчої діяльності. Платон виділяє два різновиди творчої любові. Перший різновид – це прагнення до продовження роду, у відтворенні себе в потомстві. Це тілесна любов. Другий різновид творчої любові – любов духовна, не обтяжена тілесністю. Вона могутній демон, що збуджує людину до творчості, викликаючи у неї прагнення до прекрасного і до ідеального. Це те, що прийнято називати “платонічною любов’ю”.

У діалозі “Бенкет” Платон малює картину сходження у прагненні до прекрасного: “... Почавши з окремих проявів прекрасного, потрібно увесь час, ніби по сходинках, підійматися вгору заради найпрекраснішого – від одного прекрасного тіла до двох, від двох – до всіх, а потім від прекрасних тіл до прекрасних звичаїв, а від прекрасних звичаїв до прекрасних вчень, доки не підіймемося від цих вчень до того, що і є вченням про власне прекрасне, і не пізнаєш нарешті, що ж воно – прекрасне” (Читанка з історії філософії. Книга I. – С. 142).

Філософська система Платона містить також погляди на *мистецтво*. В цілому вони суперечливі. З одного боку, він вбачав у поезії “божественний шал”, а у поеті – “божественного мужа”, а з іншого, – поділяв думку своїх попередників, що такі види мистецтва, як скульптура, живопис – це лише вміння, що скульптор і художник – це ремісники. Філософ прийняв думку софістів, що основою мистецтва є наслідування. А наслідування завжди нижче від того, що воно наслідує. Воно наслідує реальні речі, які самі є наслідуванням ідей. Тобто мистецтво є наслідуванням другого ступеня. Тому він не дуже цінував мистецтво (крім поезії), зокрема наслідувальне.

4. ВЧЕННЯ ПРО СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВУ. СОЦІАЛЬНА УТОПІЯ. У структурі філософського вчення Платона важливе місце посідають його погляди на суспільство і державу. Їм він присвятив дві свої праці – “Держава” і “Закони”. Проблема суспільного устрою цікавила філософа в контексті його тлумачення людини. Він добре розумів, що сутність людини розкривається не в її індивідуальному, відособленому житті, а в суспільному. Правда, цю сутність він вбачав

передусім у політичному аспекті людини як громадянина держави. Тому суспільні проблеми Платон фактично звів до проблеми держави. Його хвилювало насамперед питання про те, як держава має відповідати ідеї добра і справедливості. Зауважимо, що платонівська держава – це поліс (місто).

Державу філософ розглядає як явище історичне, що виникло на певному етапі. У далекому минулому, в часи панування Хроносу, існувала досконала форма співжиття. У ці часи самі боги, як божі пастухи, управляли окремими сферами, а в житті суспільства було всього досить для життя, не було воєн, грабунків, колотнеч. Люди були вільні від обов'язків боротьби з природою, їх об'єднували узи дружби. Це був “золотий вік”.

Держава, на думку Платона, виникає внаслідок багатоманітності людських потреб і суспільного розподілу праці, що впливає з цього, при якому задовольнити потреби людини легше, ніж коли б кожний вирощував хліб, шив одежу тощо.

Потреба в державі зумовлена тим, що більшість людей своїми зусиллями не може наблизитися до вдосконалення, коли кожний не може задовольнити себе, але багато в чому відчуває потребу: “Таким чином одна людина залучає то одного, то іншого для задоволення тієї чи іншої потреби. Багато людей збираються разом, щоби спільно існувати і надавати один одному допомогу: таке спільне поселення і отримує назву держави” (Антологія мирової філософії. Античність. – С.278).

Проаналізувавши існуючі типи держав, Платон засудив їх як негативні. Це – тимократія, олігархія, демократія і тиранія. Їх негативність у тому, що головним рушієм поведінки людей в цих державах є матеріальні стимули та інтереси. При таких формах правління держава поділена на два ворожих табори – бідних і багатих. Вони ґрунтуються на приватній власності, яка вносить у середовище громадян насильство, примус, колотнечу, жадність.

Тимократія – це влада честолюбців, що прагнуть до збагачення. Це історично перша форма держави. Тут правителі користуються пошаною, воїни не працюють, процвітають вправи у військовому мистецтві і гімнастиці. Однак поступово серед громадян посилюється тяга до накопичення матеріальних благ. Прагнення до розкоші губить все краще, що було при тимократії. Збагатившись, деякі вибрані прагнуть захопити владу. Так тимократія вироджується в олігархію.

Олігархія – панування небагатьох над більшістю. При владі знаходяться багаті, а бідні не беруть жодної участі в управлінні.

Демократія – влада і правління більшості народу. Тут загострюються суперечності між бідними і багатими в більшому ступені, ніж при тимократії і олігархії. За Платоном, демократія близько стоїть до анархії: кожен робить, що хоче. Така свобода – смерть демократії. Вона, зрештою, вироджується в тиранію.

Тиранія – найгірша, за Платоном, форма правління. Це влада одного над усіма в суспільстві, коли обрані народом правителі прагнуть більшої влади, піднімають повстання проти багатих і встановлюють тиранію.

Цим типам держави Платон протиставляє своє бачення *ідеальної держави*. В його інтерпретації така держава повинна прагнути до найвищих і властивих ідеям якостей – всезагальності і сталості. Тому має керуватися не індивідуальними інтересами, а загальними засадами. Оскільки у всіх громадян одна мати – земля, то й держава має бути одна для всіх, тобто універсальною. Головна мета держави – служіння блага всіх громадян. Найдосконаліше благо наділене чотирма головними ознаками: мудрістю, мужністю, стриманістю і справедливістю.

Основним принципом ідеальної держави є справедливість. Вона визначає кожному громадянину його стан і заняття. Платон вважав справедливою соціальну нерівність. Відповідно й ідеальна держава має бути становою, складатися з трьох станів: правителів, воїнів і виробників (рабів філософ до уваги не брав, бо вони вважалися річчю, а не повноправними громадянами). Цей поділ відповідає структурі душі – розумної, афектної і чуттєвої. Філософ вважав, що у кожної людини від природи переважає одна з цих трьох частин душі. У небагатьох переважає розумна частина – вони стають філософами. Інші відрізняються волею – їм судилося стати воїнами. Нарешті, треті – їх більшість, доброчесність яких у поміркованості і терпінні, повинні займатися ремеслом і землеробством.

Отже, на чолі держави мають стояти філософи: “Ні для держави, ні для громадян не буде кінця нещастям, поки владиками держави не стане плем’я філософів” (Цит. за: Чаньшев А.Н. Курс лекцій по древней философии. – С.277). Це люди, які прагнуть споглядати красу і порядок ідей, прагнуть до вищого блага. Вони схильні до правди, справедливості і поміркованості.

Охороняють державу воїни. На відміну від основної маси населення, вони не мають приватної власності, живуть окремо, у таборах. Платон уподібнює їх із собаками, які повинні допомагати пастухам охороняти стадо. Вони не мають сім'ї. Якщо у їх таборах проживають жінки, то вони паруються не для створення сім'ї, а для народження дітей. Як тільки жінка народжує дитину, то її відразу забирають від неї, щоб вона не знала її. Потім, через деякий час, дають дитину годувати, але так, щоб мати не знала, чия це дитина. Всі жінки в таборі спільні, а чоловіки табору вважаються батьками всіх дітей. Кожну дитину, яка досягла п'ятирічного віку, приводять до філософів і ті вирішують, до якого стану її віднести. Якщо дитина розумна, то вона стане філософом, сильна – воїном, а якщо ні се ні те – ремісником.

В ідеальній державі Платона все повинно бути чітко регламентованим, усе побудованим за певним планом, який не може бути порушеним ніким із громадян. Земля має бути поділена на рівні ділянки. Регламентується кількість грошей у власності, дохід, прибутки. Керівний орган складається з 37 мудреців, яких обирають усі. 35 чоловік складають раду стратегів, військових начальників, жерців, наглядачів ринків, міських чиновників, наглядачів за сільськогосподарськими роботами і фінансами. Суди обираються, над ними стоять 10 мудреців-спостерігачів. Таємна поліція слідкує за всім у місті (полісі). Слідкують також за виконанням релігійних обрядів. Безбожництво переслідується і карається тюремним ув'язненням або навіть смертю. Піддається переслідуванню також мистецтво, якщо воно не спрямоване на моральне вдосконалення.

Філософ пов'язує ідеальну державу з верховенством закону. Всі громадяни (крім рабів, які не могли бути поставлені в однакове становище з вільними), незалежно від займаного становища, мають однаково коритися законові. Того, хто порушує закон, карають. Правитель має право засудити до смертної кари, до тюремного ув'язнення, тілесних кар, позбавлення громадянських прав, вигнання, позбавлення майна. Звідси і форма ідеальної держави – аристократія у власному сенсі слова. Це панування кращих, тобто освічених і добродесних.

Оскільки мета держави полягає не в набутті або забезпеченні якоїсь користі, а в добродесності всіх її громадян, остільки від особи вимагається, щоб вона повністю злилася з державою, а від держави –

щоб вона охоплювала і визначала все життя своїх громадян цілковито. Державі має належати і виховання громадян і їхня освіта. Кожному стану відповідає свій рівень освіти. Для стражів – гімнастика, музика і математика. Найбільш здібні можуть навчатись діалектиці, після оволодіння якою можуть перейти в стан філософів. Таким чином, за Платоном, держава має бути виховним закладом для суспільства, вища мета якого – підготовка людей до переходу від чуттєвого до надчуттєвого, від земного до божественного життя. “Це був, – відзначає В.Віндельбанд, – у всіх відношеннях морально-релігійний ідеал, який носився перед філософом при послідовному зображенні ним “кращої держави” (Виндельбанд В. История древней философии. – С.183).

Свій ідеал держави Платон називав утопією. Він пропонує соціальний міф, в істинності якого, вважав, треба переконати громадян, нав'язати їм, що його реалізація служитиме благу всіх. Цікава деталь: з ідеєю філософа ознайомився тиран острова Сицилія Діонісій і покликав її автора до себе, щоб у своїй державі втілити цю ідею. Платон прибув, і вони разом почали “будувати” там справедливую державу. Але з цього нічого не вийшло. Діонісій продав філософа в рабство. Тиран ще декілька разів кликав Платона і той приїздив, але, зрештою, зрозумів, що ідеальні прожекти – це одне, а реальне життя – зовсім інше.

Ідеальна держава Платона – це фактично “казармений соціалізм”. У ній скасовується все особистісне. Воїни, наприклад, не мають не тільки приватної, але й особистої власності. Скасовується сім'я. Все життя, навіть статеві стосунки, суворо регламентуються. Жінці дозволено народжувати дітей у віці 20-40 років, а чоловікам мати дітей у віці 25-55 років. Діти, народжені поза цими віковими рамками, знищуються. Придушється всяке вільнодумство. Платон припускав, що в ім'я державних інтересів слід застосовувати всі засоби маніпулювання громадською думкою.

Своєю концепцією ідеальної держави Платон прагнув призупинити розпад античної держави.

ВИСНОВКИ: Платон відкрив світ умоглядного (теоретичного) бачення реальності. Його вчення про буття надало вищого онтологічного статусу конкретностям навколишнього світу, подолавши все розмаїття його форм у вигляді незмінних першообразів. Платон є автором першої утопічної концепції соціальної перебудови.

ЛІТЕРАТУРА:

- Антология мировой философии. Античность. – Минск–Москва, 2001. – С. 239-343.
- Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1976. – С. 174-259.
- Богомолов А.С. Античная философия. – М., 1983. – С. 164-195.
- Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. – К., 1999. – С. 101-106.
- Виндельбанд В. История древней философии. – К., 1995. – С. 151-191.
- Кондзьолка В.В. Нарис історії античної філософії. – Львів, 1993.
- Татаркевич В. Історія філософії. – Т.І. – Львів, 1997. – С. 95-122.
- Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С. 482-485.
- Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. – М., 1981. – С. 244-279.
- Читанка з історії філософії. Книга І. – К., 1992. – С. 130-149.
- Шаповалов В.Ф. Основы философии. От классики к современности. – М., 2001. – С.75-100.

Лекція 9. АРИСТОТЕЛЬ

План (логіка) викладу:

1. Філософське вчення Арістотеля – вершина античної філософії. Критика “теорії ідей” Платона.
2. Онтологія. Поняття сутності (субстанції), матерії і форми першооснов (причин) буття.
3. Фізика, космологія і психологія.
4. Гносеологія і логіка. Класифікація наук.
5. Практична філософія: етика і політика.

1. ФІЛОСОФСЬКЕ ВЧЕННЯ АРИСТОТЕЛЯ – ВЕРШИНА АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ. КРИТИКА “ТЕОРІЇ ІДЕЙ” ПЛАТОНА. Творчість Арістотеля належить до останнього періоду античної класики. Вона є вершиною розвитку філософії Стародавньої Греції. Ф.Енгельс назвав Арістотеля “найуніверсальнішою головою серед усіх давньогрецьких філософів”.

Арістотель (384 – 322 рр. до н.е.) родом із міста Стагір (Македонія). Тому його часто називали Стагірит. Батько був придворним лікарем македонської царської родини. У 17-річному віці прибув до Афін для навчання в платонівській Академії. Протягом двадцяти років, до смерті Платона, він спілкувався зі своїм учителем, ретельно вивчаючи його філософію. Тут набуває широкого наукового кругозору, виробляє власні філософські і наукові підходи і розходиться зі своїм учителем. Вважають, що тоді він сказав: “Платон мені друг, але істина дорожча”. Залишивши Афіни, три роки займався науковою і вчительською діяльністю в Ассі і Атарнеї (Мала Азія). Відтак був запрошений македонським царем Філіппом II вихователем його сина Александра – майбутнього полководця. Після вступу Александра на престол і його походу в Азію, Арістотель повернувся в Афіни, де заснував свою філософську школу Лікей (назва школи пішла від храму Аполлона Лікейського, що знаходився поряд зі школою). Заняття він проводив, прогулюючись з учнями по доріжках саду, звідки школа одержала ще одну назву – “перипатос” (грецьк. – прогулянка), а учні і послідовники Арістотеля – перипатетики. Після смерті Александра Македонського Арістотель змушений був покинути Афіни і

поселитися в Халкіді на острові Евбей, де й помер на віллі своєї матері.

Точна кількість праць Арістотеля невідома. Різні автори йому приписують від 140 до 400 творів. Вони діляться на дві групи: екзотеричні і езотеричні. Перші були складені у формі діалогів і призначалися для широкого загалу. Другі були призначені не для публіки, а тільки для учнів школи. До нас дійшли твори, які переважно належали до другої групи.

Вражає обсяг проблематики творів Арістотеля. Глибоко і ґрунтовно викладені знання з усіх галузей науки того часу. Філософ був справжнім енциклопедистом. Основні його праці: “Органон”, в якому зібрані праці з логіки: “Категорії”, “Про витлумачення”, “Перша аналітика”, “Друга аналітика”, “Топіка”, “Про софічні спростування”. Далі йдуть “Фізика”, “Про небо”, “Про душу”. Найзнаменитіший твір “Метафізика”, який нараховує 14 книг. Твори з етики: “Никомахова етика”, “Велика етика”, “Політика”. До них примикають “Риторика” і “Поетика”. Нарешті, твори з біології: “Історія тварин”, “Про походження тварин”, “Про частини тварин” та ін.

З ім'ям Арістотеля зв'язаний початок виділення філософії з єдиної нерозчленованої науки Стародавнього світу в самостійну галузь знання, що досліджує питання сутності світу. Вперше він поставив питання про те, що філософія – наука про суще. Арістотель першим із мислителів античності здійснив спробу дати наукове обґрунтування філософії та філософське обґрунтування науки.

Філософію Арістотель поділяв на *теоретичну* або *умоглядну*, *практичну* та *пойетичну*, творчу. Теоретична – це знання заради знання, практична – знання для діяльності, пойетична – знання заради творчості. Теоретична філософія поділяється на фізичну, математичну і першу (теологічну). Фізична філософія вивчає те, що існує “окремо” і рухається; математична – те, що не існує “окремо” (тобто абстракції) і нерухоме; перша, або власне філософія (“софія”), – те, що існує “окремо” й нерухоме. До практичної філософії Арістотель зараховував етику і політику, а до пойетичної – риторику та поетику. При цьому теоретична філософія за своїм значенням цінніша порівняно з практичною й пойетичною, а софійна – й щодо інших галузей теоретичної філософії. Перша філософія, яка отримала пізніше назву “метафізика”, ділиться на загальну метафізику, яка вивчає суще як

таке і його атрибути самі по собі, та часткову (“теоретична філософія”), предмет якої – “нерухомий вічний перший двигун” (Філософський енциклопедичний словник. – С.37).

Однією з особливостей аристотелівського типу філософування є історичний підхід. Арістотель сповідував принцип, згідно з яким раніше, ніж викладати власну думку, треба ретельно вивчити те, що висловлювали з даного предмета попередники, тобто ті мислителі, які займалися даною проблемою раніше. У праці “Метафізика” він проаналізував старогрецьку філософію від Фалеса до Платона. При цьому Арістотель звертає особливу увагу на ті погляди, які не співпадають з його власними, оскільки, на його думку, досягнення істини йде не через спільність поглядів, а через подолання суперечностей. Цей принцип мислитель застосував до філософської спадщини Платона, зокрема його вчення про буття як безтілесну ідею.

Арістотель піддав критиці вчення свого вчителя в його головному пункті – за тезу про окреме від реальних речей існування ідей, що претендують на те, щоб бути причинами речей, бути їх сутністю.

Прихильники теорії ідей, відзначав він, признаючи існування ідей для кожної окремої речі, признавали їх існування і для кожного роду і виду. Звідси випливало, що ідей “більше, ніж одиничних чуттєво сприйманих речей” (Арістотель. Сочинення: В 4-х томах. – Т.І. – М., 1976. – С.328). Але це наївно і неправдиво, бо рід або вид речей, як щось конкретне, існувати не можуть. Далі: якщо ідеї є всюди, де є загальне, то повинні існувати ідеї для неіснуючого, що суперечить теорії ідей. Платон і його прихильники твердили, що речі стають сутностями тоді, коли вони приєднуються до ідей. Але якщо кожна річ має свою ідею, то в світі немає нічого, крім сутностей. Сама ідея в такому разі є сутністю. Заперечуючи проти такого твердження, Арістотель писав: “... Слід, очевидно, вважати неможливим, щоб окремо одне від одного існувала сутність і те, сутністю чого вона є; як тоді можуть ідеї, якщо вони сутності речей, існувати окремо від них?” (Там само. – С.330).

Прихильники теорії ідей твердили, що ідеї є взірцями речей. Арістотель, заперечуючи це твердження, зауважує, що “мало би бути багато взірців для одного і того ж, і багато його ейдосів, наприклад, для “людини” – “жива істота” і “двоноге”, а поряд з цим ще й сама по собі людина. Дальше, ейдоси мали би бути взірцями не тільки

для чуттєво сприйманного, але і для самих себе, наприклад, рід – як рід для видів; так що одне і те ж було б і взірцем і уподобленням” (Там само).

Водночас Арістотель підкреслював, що незмінні ідеї не можуть бути для чуттєвих речей “причиною руху або яких-небудь змін”. Тому вони “нічого не дають ні для пізнання всіх речей... ні для їх буття” (Там само).

Однак не слід критичне ставлення Арістотеля до вчення Платона розглядати однобоко як розрив із філософським надбанням свого вчителя. Кращий учень Платона взяв у нього метод доказовості і логічної переконливості, а також перейняв від нього багато поглядів, зокрема переосмислив платонівські поняття мети, душі, Бога.

2. ОНТОЛОГІЯ. ПОНЯТТЯ СУТНОСТІ (СУБСТАНЦІЇ), МАТЕРІЇ І ФОРМИ, ПЕРШООСНОВ (ПРИЧИН) БУТТЯ. Основу онтології Арістотеля становить категоріальний аналіз суцього, першооснов буття. На противагу Платону, який вважав реальним буттям ейдоси (ідеї), Стагірит стверджував, що *буття – це одиничний, реальний предмет* (ось ця людина, це дерево, цей будинок і т.п.).

Однак в арістотелівському вченні про суще поняття “буття” і “сутності” не співпадають. Сам предмет, індивідуальна річ як реальне буття, тобто те, що сприймається відчуттями, не є сутністю. Відчуттями ми сприймаємо лише властивості тієї чи іншої сутності, тобто явища, за якими вона прихована. Сама ж сутність – неподільний і невидимий носій усіх цих властивостей, те, що робить предмет “ось цим”. У принципі це вірно. Сутність – загальне, явище (річ) – одиничне. Однак Арістотель не міг розв’язати питання про співвідношення загального (сутності) і одиничного. Над цим питанням філософія “билася” і в пізніші часи, фактично аж до Г.Гегеля.

Для позначення сутності буття Арістотель вводить поняття субстанції (лат. – сутність, підстава). Це поняття філософ отожднював із першою сутністю (“усією”), тобто чимось засадничим, котре невід’ємне від речі в її індивідуальності. Фактично у нього поняття сутності і субстанції співпадають. Субстанція, у його тлумаченні, може бути лише одиничним буттям.

Проблему субстанції (сутності) буття Арістотель вирішує через поняття *матерії* (х’юле) і *форми* (морфе).

Матерія, в тлумаченні Арістотеля, – не чуттєва реальність, а можливість цієї реальності. Він розглядає матерію як субстрат речі, те, з чого річ, предмет складається. Філософ розрізняє у понятті матерії два значення: матерія невизначена, безформна, так звана “перша матерія”, субстрат у безумовному смислі; вона непізнавана. Друге поняття матерії – це те, з чого складається річ, з чого вона виникає. Арістотель ілюструє розуміння матерії прикладом із міддю, з якої ремісник виготовляє кулю, а скульптор творить статую. Якщо перша матерія невизначена, непізнавана, то друга – визначена і пізнавана.

Арістотелівська матерія пасивна, нежиттєва, не здатна сама по собі із себе нічого породити. Вона вічна, її основу складає поєднання традиційних для давньогрецької фізики чотирьох елементів – вогню, повітря, води і землі. Матерія постає як чиста можливість, потенція речі.

Що ж надає матерії активності, життєвості? Це – форма. Річ є єдністю матерії і форми. Якщо матерія є лише можливість буття, то форма – реалізацією такої можливості. Так, мідь як матерія (субстрат), набувши форми кулястості, стає мідною кулею.

За Арістотелем, у плані буття форма є сутністю предмета, а в плані пізнання – поняттям про предмет. Форма, як і матерія, вічна. Подібно, як і матерію, філософ ділить форму на першу і другу. Перша форма позбавлена матеріальності, найбільш досконала; це той верховний розум, який мислиться сам і не піддається ніяким змінам. Друга – це форма конкретних речей, яка задає їм визначеність, зумовлює дійсність речей.

Що продукує форми, є їх джерелом? Це “форма всіх форм” – світовий розум, який, мислячи себе самого, й утворює всі можливі форми. Цим світовим розумом є Бог, який вносить форму в матерію.

Запровадивши поняття матерії і форми, Арістотель ділить сутності на нижчі (ті, що складаються з матерії і форми) – ними є всі речі та істоти чуттєвого світу, а також на вищі – чисті форми. Найвищою сутністю філософ вважав чисту, позбавлену матерії, форму – вічний рушій, який є джерелом руху і життя усього космічного цілого.

Ідея про форму як можливість, закладену у самій сутності світу, зумовила телеологічний (грецьк. телеос – мета, кінець) характер світогляду Арістотеля. Якщо форма активна і від неї залежить, якого “вигляду” набуде матерія, реалізована завдяки формі в конкретній

речі, то вона наперед визначає цей “вигляд”, визначає світову доцільність, потенційну завершеність.

Арістотель розумів, що для пояснення світу недостатньо лише понять матерії і форми. Він звертає увагу на філософську традицію минулого, коли мислителі вчили про початки буття світу, вбачаючи в них *причинну зумовленість*. Філософ виходив із того, що пізнання причин – основа наукового знання: “... Навчати більш здібна та наука, яка досліджує причини... Найбільше варті першопочатки і причини, бо через них і на їх основі пізнається усе інше” (Там само. – С.88). Тим більше це стосується філософії: “... Так звана мудрість, на загальну думку, займається першими причинами і початками... Мудрість є наука про певні причини і начала” (Там само. – С.67).

Філософ виділив чотири види причин: матеріальну, формальну, діючу та цільову. Матеріальна причина – це матерія, що входить у склад речі, з якої виникає річ (наприклад, мідь для статуї чи кулі). Формальною причиною є сама форма, яка є рушійною силою, що діє і творить (так, у природі жива істота родить іншу істоту того ж виду, тобто тієї самої форми, хоч матерія в них різна). Діюча причина дає початок руху. Цільова причина – те, заради чого все відбувається. Вона відповідає на питання: “для чого?”. Арістотель вважав, що доцільність існує не тільки в суспільстві, але й у природі. Такий погляд на всезагальну доцільність дістав назву телеологія.

Отже, матеріальна причина відповідає на питання: “З чого?”, формальна – “Що це є?”, діюча – “Звідки початок руху?”, цільова – “Заради чого?”

Здійснення цілеспрямованого процесу Арістотель називав *ентелехією* (грецьк. – здійснення). Цей термін у його філософії позначає актуальну дійсність предмета на відміну від його потенції (можливості буття), виражає єдність матеріальної, формальної, діючої та цільової причин. Якщо матерія, згідно з Арістотелем, є лише чистою можливістю, то ентелехія є такою формою (або формальною причиною), котра одночасно містить енергію діючої причини, що і є реалізацією цілісності речі. Арістотель пов’язує ентелехію з енергією, оскільки і перша, і друга означають рух, актуалізацію можливості. Однак, якщо енергія є діяльністю, котра походить від “діла”, то ентелехія має смисловий відтінок уже реалізованої мети цієї діяльності (Філософський енциклопедичний словник. – С.200).

3. ФІЗИКА, КОСМОЛОГІЯ І ПСИХОЛОГІЯ. Характер філософського вчення Арістотеля про буття відобразився в його фізичному (природознавчому) вченні і в його космології. Фізичну філософію поставив після першої філософії, яка пізніше була названа метафізикою. В ній він бачив учення про матеріальне і рухоме буття. Її предмет – природа як сукупність фізичних сутностей.

Поняття “природа” Арістотель трактував досить широко, виділяючи шість його значень. Природа – це: 1) виникнення речей, що народжуються; 2) те основне у складі цих речей із чого вони виникають; 3) джерело, звідки йде перший рух у кожній із природних речей; 4) матерія; 5) форма і 6) сутність. Із шести названих значень Арістотель надає першість останньому. “... Природою у першому й основному смислі, – писав він, – є сутність, а саме – сутність речей, що мають початок руху в самих собі як таких” (Цит. за: Чанышев А.Н. Курс лекцій по древней философии. – С.312).

Арістотель вважав, що ключ до розуміння природи – знання руху. Рух – це перехід потенційного (можливого) буття в актуальне (дійсне), прояв активності форми в момент її з’єднання з матерією. Арістотель дав одну з перших класифікацій форм руху. Він виділив чотири види руху:

- субстанційний (виникнення і зникнення), зміна в суті;
- кількісний (збільшення і зменшення);
- якісний (перехід від одного стану, однієї речі до іншого стану, іншої речі);
- просторовий.

За Арістотелем, основним видом руху є переміщення у просторі. Воно є умовою всіх інших видів руху. Так, коли предмет збільшується, то це означає, що до нього наближається і з ним з’єднується якась інша речовина, збільшуючи цей предмет. І навпаки, коли предмет зменшується, то це означає, що від нього віддаляється якась його частина. Так само щодо якісної зміни: причиною її є з’єднання предмета з тим предметом, який веде до його зміни; це можливо лише шляхом їх зближення, а зближення означає рух у просторі. Просторовий рух має три види: круговий, прямолінійний і поєднання руху прямолінійного з круговим.

Рух, за Арістотелем, – об’єктивна форма існування речей. Поза речами руху не існує. Він вічний: рух “був в усі часи і в усі часи

буде”. Філософ висловлював принципову незгоду з тими (і насамперед з елеатами), які так чи інакше заперечували рух. Зокрема, він піддав критиці апорії Зенона проти руху, хоч не зміг їх спростувати.

Стверджуючи всезагальність і вічність руху, доходячи здебільшого до розуміння руху як саморуху, Арістотель допускав існування першого двигуна – космічного Розуму, Бога. Він виходив із послання: “Все рухоме повинно необхідно приводитися в рух чимнебудь”. А.Чанишев називає це твердження догмою, тому що в Арістотеля ми не знаходимо на її користь жодної поважної аргументації (Там само. – С.32).

В Арістотеля нема категорії простору, а є категорія місця. Простір складається з місць, які займають тіла. Водночас філософ розрізняє межу самого тіла і межу, яка охоплює тіло з усіх боків. Тому простору без тіла не існує, а, отже, в природі нема порожнечі. Час, за Арістотелем, – це “міра руху”. Він так само вічний, як рух.

Арістотель застосував своє вчення про природу, рух, простір і час до побудови картини світу – *космології*. Це, як відзначають дослідники, найслабший бік його світогляду. В цій галузі він виявився консерватором, відкинувши, зокрема, гіпотезу своїх попередників про рух Землі, увічнив геоцентризм, чим затримав розвиток астрономії на тисячоліття.

Досліджуючи основні поняття механіки, Арістотель доходить думки про світ як дещо обмежене у просторі, однак у часі – без початку і кінця, тобто вічне. Обмежений світ має найдосконалішу форму – кулеподібну. В ньому знаходиться два види руху – круговий і прямолінійний. Природним носієм кругового руху є ефір, з якого утворюються небесні тіла. Прямолінійний рух належить речам земного світу.

Тому Всесвіт розпадається на дві істотно відокремлені системи: світ місячно-надмісячний – небо з рівномірними круговими рухами ефіру і світ підмісячний – земля із змінними прямолінійними взаємопротилежними рухами елементів. Перше – зосередження всього досконалого, рівномірного і незмінного, друге – вмістилище недосконалості та вічно мінливої багатоманітності. В той час, коли земні одиничні тіла виникають і зникають, набувають і втрачають якості, збільшуються і зменшуються, то зірки не виникають і не зникають; на подобу небесним богам, вони не зазнають жодних змін і рухаються у незмінному коловороті за назавжди визначеними шляхами.

Астрономічні уявлення Арістотеля полягають у наступному: Земля має кулясту форму, перебуваючи в нерухомості; навколо неї концентрично рухаються кулеподібні сфери, в яких перебувають Сонце, Місяць, п'ять планет, і, нарешті, непорушні зірки. Зірки знаходяться в одній спільній сфері, що розміщена на крайній периферії світу і приводиться в рух божеством, у той час як інші сфери одержують свій рух від власних духів. При цьому Арістотель дотримувався передбачень Евдокса і його учня Калліпса, припускаючи для пояснення відхилення планет від правильного шляху, в кожній з них багато сфер, які залежать одна від іншої, причім дана планета завжди закріплена до нижчої з цих сфер. Розвиваючи цю теорію, він нарахував аж 55 сфер.

Відповідно з ученням Арістотеля, планети складаються з фізичних елементів – землі, води, повітря, вогню. Земля знаходиться в центрі світу. Вона оточена водою, над оболонкою води знаходиться оболонка повітря. Найлегший елемент – вогонь – міститься у просторі між Землею і Місяцем і дотикається до межі п'ятого елемента – ефіру.

Таким чином, у космології Арістотель стояв нижче атомістів, які вважали, що світів є безмежне число і що Земля є центром нашого світу, а не всіх світів. Він також на багато років поклав кінець геліоцентричній космології, яка зароджувалася у піфагореїзмі. Найбільшим його досягненням було обґрунтування кулястості Землі.

Арістотеля по праву називають батьком *біології*, зокрема зоології. Він дав одне з перших тлумачень життя, висунув принцип класифікації живих істот, загальне уявлення про походження живих форм, їх генетичний зв'язок, заклав основи ембріології як науки. Стагірит дав таке визначення життя: “Життям ми називаємо всяке живлення, ріст і упадок тіла, які мають основу в ньому самому” (Арістотель. Сочинения: В 4-х т. – Т.І. – С.394). Усі види живого, будучи формами, вічні, тому в метафізичному (філософському) сенсі життя не починалося, бо у світі на рівні сутностей буття з нічого не виникало. З біологічної точки зору походження життя цілком можливе, якщо під цим розуміти здійснення (ентелехію) виду в природі. Здійснений одного роду вид продовжує сам себе відтворювати, нова особина виникає із сім'я старшої. Однак Арістотель допускав самовільне зародження з неживого нижчих видів живого: хробаків, молюсків і навіть риб.

Як було сказано, Арістотель – батько насамперед *зоології*. У його зоологічних працях згадано і описано понад п'ятсот видів тварин. Він робив наголос на видах тварин, а не на особинах і родах. Усіх тварин філософ розділив на кровоносних і безкровних, що приблизно відповідає поділу живих істот сучасною біологією на хребетних і безхребетних.

Проблема життя певним чином зв'язана з ученням Арістотеля про *душу*. Стагірит є засновником *психології*. Йому належить спеціальний твір “Про душу”. Яким чином учення про життя переплітається з ученням про душу? Справа в тому, що живі істоти, за Арістотелем, відрізняються від неживих наявністю душі. Душа є носієм життя. Живі тіла мають властивість життя, тобто не само життя є тіло, а те, що йому може бути властиве. Тіло є лише матеріальний субстрат, можливість, формою, дійсністю якої є душа. Душа – “перша ентелехія природного тіла, що володіє життям у потенції” (Там само. – С.395).

Життя передбачає обов'язковий вибір функцій, то, отже, душа повинна мати частини, відповідальні за виконання певних функцій. Фундаментальні функції життя розділені Арістотелем на три групи: 1) вегетативного (рослинного) характеру, тобто народження, живлення, ріст; 2) чуттєво-моторного характеру, тобто відчуття і рух; 3) інтелектуального (розумового) характеру, тобто пізнання, самовизначення і вибір. Звідси він виводить поділ на “душу вегетативну”, “душу чуттєву” і “душу раціональну”. Рослини мають лише вегетативну душу, тварини – вегетативну і чуттєву, а людина – вегетативну, чуттєву і розумну. Щоб володіти раціональною душею, треба мати дві інші; тварина має мати вегетативну душу, щоб володіти чуттєвою. Але вегетативна душа може існувати сама по собі, без двох інших.

У той час як вегетативна і чуттєва здібності душі потенційно присутні в людському тілі, інтелект приходить ззовні, від божественного Розуму. Інтелект, отже, має принципово надчуттєву і надтілесну природу. Він є божественне в людині. Божественність інтелекту підтверджує його відому незалежність від тіла. Якщо чуттєва душа прямо залежить від тіла, наприклад, пошкодження ока безпосередньо знижує зорову здібність, то здібність мислити автоматично не втрачається від ослаблення органів чуття.

Формою інтелектуальної душі є розум. Останній не є формою тіла, а душі. Його основна діяльність – мислення. Розум безсмертний.

Після смерті він зливається із світовим розумом. Що ж стосується вегетативної і чуттєвої частин душі, то вони, як і тіло, смертні.

4. ГНОСЕОЛОГІЯ І ЛОГІКА. КЛАСИФІКАЦІЯ НАУК. Арістотель значну увагу приділяв проблемам пізнання, хоча й нема у нього спеціальних праць з цієї тематики. Він торкається теорії пізнання у “Метафізиці”, інших творах. Філософ дотримувався думки, що жадоба знань – природна властивість людини. “Метафізика” відкривається словами: “Всі люди від природи прагнуть до знань” (Там само. – С.65).

Стагірит заперечив і скептицизм (тих, хто “нічого не приймає за істину”), і суб’єктивний ідеалізм, який бере за основу існуючого відчуття. Останньому він відповідав, що коли б існувало лише те, що сприймається чуттєво, то при відсутності одушевлених істот не було б жодного чуттєвого сприйняття. “... Але, щоб не існували ті предмети, які викликають чуттєві сприйняття, хоча б самого сприйняття й не було – це неможливо” (Там само. – С. 139).

Гносеологія Стагірита ґрунтувалася на визнанні існування незалежної від суб’єкта об’єктивної реальності, що ним пізнається. Джерелом пізнання є чуттєвий досвід. Всяке пізнання починається з чуттєвого сприйняття. Філософ високо його оцінює, бо воно “складає найголовніші наші знання про одиничне” (Там само. – С.67). Тобто Арістотель – сенсуаліст. Другим ступенем пізнання є досвід – результат повторення чуттєвих сприйнять і нагромадження їх у пам’яті. Наступним етапом пізнання філософ вважав мистецтво – знання, що має основу в практиці, і науку, вищою з якої є філософія.

Що ж до знання загального, то воно, за Арістотелем, не з’являється із знання одиничного, а лише виявляє себе завдяки такому знанню. Саме по собі знання загального закладене в розумній душі потенційно. Це, власне, раціоналізм.

Арістотель – батько існуючої *формальної логіки* як систематизованої науки про мислення та його закони. Правда, в його часи поняття “логіка” ще не існувало (воно з’явиться в елліністично-римський час) і філософ називав свою науку про мислення аналітикою. В якості логіки Арістотель формулює основні закони мислення, визначає, що є істина, а що є заблудження, дає визначення судження і встановлює види суджень, визначає силогізм (умовивід), встановлює

три фігури силогізму і їх модуси, досліджує три види доказів, описує типові помилки при доказах як ненавмисні (паралогізми), так і навмисні (софізми). Він досліджує також індукцію і аналогію (Див.: Чанышев А.Н. Курс лекцій по древней философии. – С.340).

У вченні про мислення Арістотель виділив основні його форми: поняття, судження, умовивід, сформулював основні закони логіки – закон тотожності, закон протилежності і закон виключного третього. Він також вичленив родові поняття – *категорії*. Їх десять: сутність, якість, кількість, місце, час, відношення, дія, положення, володіння, страждання. Вони є не тільки, як у Платона, категоріями буття, але й як роди пізнання, завдяки чому вони набували як онтологічного, так і логіко-гносеологічного статусу, виступаючи основними родовими поняттями, у яких відбивалися властивості буття і їхні відношення, сутність речей у певному аспекті й з певного боку.

Теорія пізнання Арістотеля опирається на його онтологію і за своїм безпосереднім предметом є теорією науки. У нього відсутнє поняття “наука”, а є поняття “знання” (епістема) і “мудрість” (софія), які, як твердить А.Чанышев, можна вважати еквівалентами нашого слова “наука” (Там само. – С.347).

Проте в Арістотеля не всяке знання є науковим. Він відрізняв наукове знання і від мистецтва (уміння), і від досвіду, і від гадки (опінії). За своїм предметом наукове знання є знання про буття. Предмет мистецтва – виробництво речей (або творів) з допомогою здібностей, його сфера – практика і виробництво. Сфера ж знання – споглядання предмета, теорія, розумове сприйняття. Предметом досвіду є лише факти, тобто одиничне, а предметом знання є загальне. Щодо гадки (опінії), то вона опирається на ймовірних основах; вона може бути й істинною, і заблудженням, у той час як знання – непохитнісним.

Основні риси наукового знання: 1) доказовість – всезагальність і необхідність; 2) здібність пояснення; 3) поєднання єдності із ступенями підпорядкування. Завдання наукового знання полягає, по-перше, у фіксуванні певної обставини або фанта; по-друге, у виясненні причини явищ і процесів; по-третє, у дослідженні сутності факту; і, по-четверте, у з'ясуванні умов, від яких залежить існування або не існування факту.

Всі науки Арістотель поділив на три великі групи: теоретичні (“умоглядні”), практичні (“розсудливі”) та творчі (“продуктивні”).

До перших він відніс філософію, математику і фізику, до других – етику і політику, до третіх – мистецтво, ремесла і прикладні науки. Як бачимо, третя група – це не зовсім науки в сучасному розумінні: це знання про те, як дещо можна “зробити”, витворити.

Найбільш гідне і найвище становище Стагірит відводить теоретичним наукам, які дають знання першопочатків і причин. Їх єдиний предмет – знання саме по собі, без розрахунку на практичні цілі. Теоретичні науки складають умови наук практичних. Вони обумовлюють правильне керівництво діяльністю.

Філософія – найбільш загальна з усіх наук, тому вона є “вміння усіх вмінь”, виражене у формі чистого знання. Стосовно всіх інших наук вона виступає як те, що формує загальні принципи, які діють у всіх науках. У філософії виражена чиста жадоба знань, пристрась до істини. “Таким чином, – підсумовує Арістотель, – всі інші науки більш необхідні, ніж вона, але кращої її – немає ні однієї” (Арістотель. Сочинения: В 4-х т. – Т.І. – С.70).

Під практичними науками, як уже було сказано, Арістотель розумів етику і політику, тобто те, що стосується спілкування людей. Основа етики і політики – розмірковуваність, а практичні науки – це науки про вчинки і про вибір правильної лінії поведінки серед людей. Для Арістотеля практичні науки – вчення про один із різновидів мудрості: вміння спілкуватися з людьми.

5. ПРАКТИЧНА ФІЛОСОФІЯ: ЕТИКА І ПОЛІТИКА. Як і у Платона, етика і політика в системі філософії Арістотеля утворюють цілісну “філософію про людське”, предметом якої є практична діяльність і поведінка.

Етика, за Стагіритом, має справу з “правильною нормою” поведінки, зумовленою соціально, і, на відміну положень теоретичної науки, не дедуктивною і не всезагальною. У центрі його етичного вчення знаходиться *благо*, блаженство. Він визначає “вище благо” як *щастя* (евдемонію). Мислитель виділяє три найбільш поширені розуміння щастя, водночас висуваючи свої міркування відносно кожного з них. По-перше, для багатьох щастя – це чуттєві задоволення і насолоди. Але життя, потрачене на задоволення, – рабське життя, гідне лише тварини. По-друге, щастя багатьма розуміється як почесі і слава. Проте почесі і слава є щось зовнішнє, залежне від тих, хто

їх надає. По-третє, для деякого щастя полягає у примноженні багатства. Однак така мета неспроможна, бо багатство є засобом для чогось іншого, і саме по собі сенсу не має.

Відкидаючи названі цілі життя в якості вищих, Арістотель у той же час оцінює їх із почуттям реалізму, визнаючи і чуттєві задоволення, і успіх у вигляді почесностей, і матеріальний добробут корисними і необхідними. Однак їх наявність сама по собі ще не дає щастя. Вище благо життя або щастя філософ пов'язував з активністю душі, діянням розуму, “узгоджених з доброчесністю”.

Людська доброчесність – це вміння, і насамперед уміння вірно орієнтуватися, вибрати належний вчинок, визначати місце перебування добра. Це вміння Арістотель виражає з допомогою поняття “середини”. Етичні чесноти полягають у знаходженні точної міри, середнього шляху між крайностями. Доброчесність вибирає середнє між надмірністю і нестатком. Мужність – це середина між боягузством і відчайдушністю, щедрість – середина між марнотратством і скупістю. Арістотель окреслював доброчесність як “схильність зберігати середину”. На думку В. Татаркевича, “теорія середини” – “найславетніша з етичних теорій Арістотеля” (Татаркевич В. Історія філософії. – Т.І. – С.140).

Доброчесності Арістотель поділив на дві групи: *етичні* і *діаноетичні* (грецьк. діа – два, ноесис – розумний). Перші з них – це доброчесності характеру (щедрість, мужність, стриманість), другі – інтелектуальні (мудрість, розсудливість, розумність). Етичні чесноти виникають із звички, а діаноетичні формуються головним чином шляхом навчання і виховання.

Найвища з діаноетичних чеснот – справедливість. У певному сенсі вона поєднує в собі всі чесноти щодо ближнього, а також є основою політичного співжиття. Її головний принцип – рівність, причім остання може бути або пропорціональною до заслуг, або ж принципом абсолютної рівності законних прав. Тому Стагірит розрізняє справедливість розподільчу і зрівняльну. При першій принципом розподілу всієї суми предметів є гідність осіб, між якими здійснюється розподіл, – їхні заслуги, моральні доблесті тощо. При зрівняльній справедливості перехід предметів з одних рук в інші (як це буває в стосунках купівлі-продажу, ринкового обміну і т.д.) визначається економічними міркуваннями. Тут нерівність матеріального

порядку полягає у протилежності між матеріальними втратами і матеріальною вигодою, а справедливе є рівне, що займає між ними середину.

Арістотель заперечив етичний раціоналізм Сократа, згідно з яким критерієм моральності є знання. Людина може знати, що є добрим, але робити зло, підкоряючись власним схильностям і пристрастям. Погані люди свідомо відкидають добро і чинять зло, хоч знають, що таке добро. Так само і непомірквані, хоч і несвідомо, наслідують погане. Вони постійно знаходяться в розладі самі зі собою, і хоч люблять добро і справедливість, проте не спроможні дотримуватися їх.

Етичний ідеал Арістотеля: справжня мета людського життя – не насолоди, а блаженство. Ним є розумна діяльність, споглядання. Призначення досконалої людини – прекрасне виконання розумової діяльності.

У галузі етики Арістотель розвинув як взірець і як мету блаженного життя ідеал споглядального осягнення істини. Однак це не означає втечу від дійсності. Філософ розумів, що людська природа недосконала, тому людина потребує різних благ – тілесного здоров'я, певних умов життя, зокрема матеріальних. Водночас людина, за Арістотелем, “політична тварина”. Поліс – основа життя грецького суспільства; саме в рамках полісу, тобто міста-держави, протікало громадське життя грека. Своїм визначенням людини філософ підкреслював необхідність для індивіда участі в громадському житті полісу.

Людина як істота, вже від природи призначена для соціального життя, може розвинути свою “досконалу діяльність” (тобто розумову діяльність) лише у співжитті. Природна першопочаткова форма цього співжиття – сім'я, а найбільш досконала – держава. Генетично сім'я передує сільській общині, сільська община – міській (полісу), тобто державі. Держава властива людям від природи. Вона являє собою форму спілкування кількох поселень, общин. Таким чином, Арістотель є засновником патріархальної теорії держави; держава виникає в процесі розвитку сім'ї, а з сім'ї – поселення, і як батько в сім'ї, так і правитель у державі реалізує прагнення людей до блага.

Арістотель визначає сутність держави так: “Отже ясно, що держава не є спільність місцевості, вона не створюється з метою попередження взаємних образ або заради вигідного обміну. Звичайно, всі

ці умови необхідні для існування держави, але навіть при наявності їх усіх, разом взятих, ще не буде держави; вона з'являється лише тоді, коли виникає спілкування між сім'ями і родами заради щасливого життя, з метою досконалого і самочинного існування" (Аристотель. Сочинения: В 4-х т. – Т.4. – М., 1983. – С.461-482). Щодо призначення держави у людському житті, то, на думку Аристотеля, вона постає у досягненні (з допомогою законів) добродійного життя, умови і гарантії людського щастя. Роль держави він вбачав передусім у вихованні гідних громадян, духовний світ і практичну життєдіяльність яких визначала б добродійність.

До складу держави, за Аристотелем, входять лише вільні громадяни. До неї не належать раби. Філософ традиційно розглядає рабів як знаряддя праці, що розмовляє: "раб – одушевлене знаряддя, а знаряддя – раб без душі" (Там само. – С.236). Рабство для Аристотеля – інститут, необхідний для правильної діяльності сім'ї, передумова правильного державного устрою.

Відзначаючи роль держави в удосконаленні, вихованні людини, Аристотель вважав, що це можливо лише у справедливій державі. Тому-то він прагнув виявити політичні форми ідеальної держави, метою якої було б досягнення найкращого життя, дотримання справедливості. Для цього ним досліджено матеріали з історії політичної організації багатьох грецьких полісів. У його школі було зібрано і досліджено понад 150 конституцій цих полісів. Філософ проаналізував історично відомі або сучасні йому форми держави, виділивши основні з них.

У класифікації форм держави Стагірит в основному йшов слідом із Платоном. Влада може йти: а) від однієї людини; б) від небагатьох; в) від більшості. Звідси є три правильні і три неправильні форми. Правильні: монархія, аристократія, політія. Неправильні: тиранія, олігархія, демократія. У правильних формах держави влада здійснюється відповідно до загального блага, а у неправильних – до власного інтересу.

З неправильних форм держави Аристотель різко засуджував тиранію, вважаючи, що "тиранічна влада не згідна з природою людини". Олігархія – це влада меншості, але не достойних, а багатих. Демократія – панування більшості, що складається з бідних, але корисливих. Вона неминуче стає демагогією, оскільки рівність у сво-

боді замінено рівністю у всьому. Вона може виродитися в охлократію, тобто владу натовпу.

Найдавніша, перша і найбожественніша форма держави – монархія (або царська влада) – влада одного. Арістотель допускає абсолютну монархію при умові, коли на чолі держави стоятиме найдосконаліша людина, “бог” між людьми. Аристократія – правління небагатьох, що володіють особистою гідністю, яка ціниться народом; це влада, метою якої є благо держави та її народу. Політія (республіка) – влада більшості, що володіє військовою доблестю; вона складається з людей, що мають право носити зброю.

Кращою з усіх форм держави Арістотель вважав політію. Вона є середній шлях між олігархією і демократією, тобто фактично є демократією поміркованою. У ній зберігаються достоїнності аристократії і усунуті негативні крайності демократії.

Як ідеолог рабовласницького ладу Арістотель вважав цей лад природним станом, де одні покликані панувати, інші – підкорятися, одні – бути рабами, інші – рабовласниками. Суспільство вільних людей має складатися з трьох станів: багатих, бідних і середнього стану.

Філософ різко виступав як проти крайнього багатства, так і крайньої бідності. Найкраще функціонування держави він пов’язував із діяльністю середнього стану.

Ідеал досконалої держави – забезпечення мирного життя і пізнавально-теоретичної діяльності. Мир і наука є вищі цінності. Людина і суспільство повинні ставити перед собою найвищу мету, братися за розв’язання максимально важких завдань. Держава має цьому сприяти.

ВИСНОВКИ. Філософія Арістотеля – цього Александра Македонського грецької філософії – завершує період її зрілості, або класичну добу античної філософії. Її заслуга насамперед у тому, що вперше в історії філософії філософське знання зближується з науковим, ставиться з ним в один ряд. Завдячуючи фундаментальності теоретичних узагальнень і переосмисленню своїх попередників, вона стала основою подальшого розвитку світової культури, формування ряду філософських напрямів.

ЛІТЕРАТУРА:

- Антология мировой философии. Античность. – Минск–Москва, 2001. – С. 343-381.
- Аристотель. Метафизика // Сочинения: В 4-х т. – Т.1. – М., 1976.
- Аристотель. Политика // Сочинения: В 4-х т. – Т.4. – М., 1983.
- Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1976. – С. 259-401.
- Богомолов А.С. Античная философия. – М., 1983. – С. 196-233.
- Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. – К., 1999. – С. 106-112.
- Виндельбанд В. История древней философии. – К., 1995. – С. 191-247.
- Кондзьолка В.В. Нарис історії античної філософії. – Львів, 1993.
- Татаркевич В. Історія філософії. – Т.1. – Львів, 1997. – С. 132-142.
- Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С. 37-38.
- Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. – М., 1981. – С. 279-336.
- Читанка з історії філософії. Книга I. – К., 1992. – С. 149-172.

Лекція 10. ЕЛЛІНІСТИЧНО-РИМСЬКА ФІЛОСОФІЯ

План (логіка) викладу:

1. Особливості античної філософії доби еллінізму.
2. Епікуреїзм: апологія задоволення.
3. Стоїцизм: пізньоантичний ідеал мудреця.
4. Античний скептицизм.
5. Філософія Стародавнього Риму. Тіт Лукрецій Кар.
6. Філософія Філона Александрійського: синтез юдаїзму та античної філософії.
7. Неоплатонізм.

1. ОСОБЛИВОСТІ АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ ДОБИ ЕЛЛІНІЗМУ.

З кінця IV ст. до н.е. антична філософія вступає в нову епоху – добу еллінізму. Термін “еллінізм” увів німецький історик Йоган Дройзен (1808 – 1884), автор твору “Історія еллінізму” (еллінами себе називали греки, тому “елліністичний” – це синонім “старогрецький”).

Еллінізм – трьохсотлітній період в історії Східного Середземномор'я і континентальних областей в Азії і Африці, які примикали до нього. Він бере початок із 338 року до н.е., року перемоги Македонії (Александра Македонського) над Грецією, внаслідок чого ці території опинилися під владою македонської аристократії і духовним пануванням грецької культури. Завершилась епоха еллінізму в 30 році до н.е. – завоювання Римом останньої елліністичної держави – Єгипту.

Це був період загострення суперечностей рабовласницького суспільства. На цей процес вплинули причини зовнішнього і внутрішнього життя тодішнього грецького суспільства. Насамперед втрата Афінами й іншими містами-полісами політичної самостійності зумовила кінець давньої демократії як форми цілісного самостійного буття. Вхідження їх до складу створеної Александром Македонським великої наддержави послужило відчуженню народу від держави. Правда, ця імперія довго не проіснувала, і після смерті Македонського вона розпалася на ряд самостійних держав. Однак це не стримало кризи рабовласницького суспільства.

Вхідження Греції до складу імперії Александра Македонського мало й позитивне значення: грецька культура поширилась на всю її

територію – від Єгипту до Середньої Азії та Індії, інтегрувавши при цьому розвинуті там культури народів.

Щодо внутрішніх причин втрати грецькими полісами незалежності, то це – їх замкнутість, постійні чвари і суперечки, надлишок вільного населення, не зайнятого у сфері виробництва, низька ефективність рабської праці. Все більшого значення у сільськогосподарському і ремісницькому виробництві набувала праця напіввільних виробників типу римських колонів.

В епоху еллінізму зазнало суттєвих змін становище людини у світі, суспільстві. Елліністична людина – це вже не громадянин суверенного полісу, а підданий велетенської монархічної держави, загублений серед мільйонів йому подібних. У цій державі від нього ніщо не залежить. Він більше не бере участі в управлінні своєю державою, держава від нього відчужена. Державний устрій виштовхнув людину зі середини громадського життя, активного громадянина перетворив на пасивного виконавця чужої волі. Колишні громадянські добродієвості: патріотизм, вільнолюбство, доблесть, гідність, громадянська і моральна відповідальність тощо втратили свою цінність. Людина залишилась ніби наодинці зі собою, замикаючись на собі і своєму житті, на своїх особистих інтересах. Вона прагне ввійти в себе, придушити в собі всі бажання і пристрасті, які зв'язували її зі світом, знайти спокій у колі своїх однодумців. Філософія замислилась над цим становищем, і філософська рефлексія зосередилася на людській індивідуальності.

Головними рисами нового світогляду можна визначити індивідуалізм і діалектично пов'язаний з ним космополітизм (Історія філософії: Підручник. – К., 2002. – С.114). Вони були відображенням самотності, замкнутості на собі і своєму житті людини і водночас її загубленості у велетенських монархіях.

Зміни, що відбулися у соціально-політичному житті елліністичного суспільства, викликали до життя глибокі зрушення в духовній сфері, в тому числі й у філософії. Філософія набуває нових рис, зберігаючи водночас наступницький зв'язок із попередніми філософськими школами і вченнями. Основні особливості елліністичної філософії такі:

1. Філософія поступово втрачає свій творчий характер, здатність до творення нових ідей, все більше озираючись назад, на своє

минуле. Починається епоха саморефлексії, коментування і тлумачення старих філософських текстів, засвоєння, переробка і пристосування попередніх філософських учень до нових умов. Характерно, що це було повернення не до проблематики Платона та Арістотеля, а до досократиків – Геракліта, Демокріта, софістів.

2. Істотні зміни відбулися щодо предмета філософії і взагалі у змісті традиційної філософської парадигми. Йдеться про те, що цілісне, предметно-речове бачення світу ніби “подвоюється”: поряд із звичним предметним світом речей мовби виростає новий – духовно-ідеальний (вже не предметний), “внутрішній”, “індивідний” (той, що “випадає” із світової гармонії буття) св’т. В елліністичній філософії вказані зміни виявляють себе насамперед виключним інтересом до морально-етичних проблем, до суб’єктивної тематики (Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – К., 2001. – С.42). Тобто на перший план виступає етика як учення про моральність, а в самій моральності головне місце займає питання про те, як бути вільним в умовах тоталітарного режиму.

3. Філософія все більше втрачає зв’язки з науками, зазнаючи все більшого впливу художньо-міфологічно-релігійного комплексу. Це зумовлено бурхливим розвитком наук, їх спеціалізацією, визначенням свого предмета. Якщо раніше філософія і науки були тісно пов’язані між собою, то в елліністичний період науки відокремились від філософії.

Цей бурхливий розвиток наук у дану добу був підготовлений усіма попередніми досягненнями грецької теоретичної думки, зокрема розвитком медицини (Гіппократ), математики, астрономії. Однак якщо раніше наука і філософія були складовими нерозчленованого знання про світ і його носіями були переважно мислителі, філософи, то тепер з’являються люди, які спеціально займаються окремими галузями наукового знання.

Провідним центром розвитку науки періоду еллінізму була Александрія (Єгипет). Тут знаходився Мусейон – храм, або святилище муз, покровительок мистецтв і наук. Він був частиною царських палаців, групою будівель, призначених для наукових занять і помешкань учених. При Мусейоні була знаменита Александрійська бібліотека, в якій знаходилося декілька сот тисяч папірусних рукописів.

Еліністична наука включала в себе як природничі (астрономію, математику, фізику, географію, анатомію, фізіологію), так і гуманітарні (історію, філологію) науки. Евклід і Архімед закладають основи геометрії, математики, механіки. Астроном Арістарх Самоський висунув гіпотезу про рух Землі навколо Сонця та навколо своєї осі. В галузі анатомії були вивчені нервова система і внутрішні органи людини, анатомічно обґрунтована роль мозку як центру розумових здібностей.

Особливих успіхів досягла філологія, її розвиток у III ст. до н.е. називають “золотою добою”. В епоху еллінізму створюється загальногрецький діалект койне, розробляється грецька граматики, здійснюється літературна обробка давніх текстів, складається список кращих грецьких письменників. Епоха еллінізму багата на видатних поетів і письменників, художників, архітекторів і скульпторів.

У цій атмосфері загального піднесення інтелектуального життя – науки і культури – відбувався розвиток еліністичної філософії – епікуреїзму, стоїцизму та скептицизму.

2. ЕПІКУРЕЇЗМ: АПОЛОГІЯ ЗАДОВОЛЕННЯ. Епікуреїзм – одна з найвпливовіших шкіл еліністичної філософії, яка проіснувала більш як вісім століть і стала головним центром античного матеріалізму. Своєю назвою завдячує філософу Епікуру. Виділяють ранній епікуреїзм (IV – III ст. до н.е.), до якого належать, крім Епікура, Геродот, Менекей, Піфокл; епікуреїзм другого періоду (III – I ст. до н.е.), представлений творчістю Філосіда, Аполлодара Афінського, Зенона Сідонського та ін.; римський епікуреїзм (I – IV ст.), найголовнішим представником якого був Тіт Лукрецій Кар.

Епікур (342 – 270 рр. до н.е.) – виходець з острова Самоса, основну частину життя провів в Афінах, де заснував свою філософську школу “Сад Епікура” (купив будинок із садом, де поселився разом з учнями). Над входом був напис: “Гостю, тобі буде тут добре: тут задоволення – вище благо”. Однак школа Епікура не була публічно-освітнянською подібно до Академії Платона чи Лікею Арістотеля. Це було замкнуте товариство однодумців, хоч і не політичне об’єднання, як Піфагорійський союз.

Вважають, що Епікур є автором численних (понад 300 папірусних книг) творів, але від них збереглося декілька листів до своїх учнів –

Геродота, Піфокла і Менекея, а також “Головні думки” – збірка висловлювань філософа.

Основні ідеї вчення Епікура зосереджені у трьох сферах філософського знання – “каноніка” (теорія пізнання), “фізика” (натурфілософія) й етика. На відміну від представників класичної давньогрецької філософії Епікур вважав головним не приріст нового знання, а опанування людиною мистецтва жити гідно, забезпечувати спокій своєї душі та зберігати духовну стійкість. Він ставив завдання захистити людину від можливих страхів життя, зокрема страху смерті. А для цього людині потрібні знання природи. Тому-то філософ акцентував увагу на теорії пізнання і фізиці – вченні про природу.

Свою теорію пізнання Епікур називав *канонікою*, тому що в її основі знаходилось учення про критерії, тобто канони (“канон” – міра, взірець, критерій істини). Головний і первинний критерій істини, згідно з його вченням, відчуття: “...Через відчуття доходять до нас із-зовні і явища, і їх взаємодія” (Читанка з історії філософії. Книга I. – С.177). Все, що ми відчуваємо, – істинне; відчуття нас ніколи не обманюють. Розум повністю залежить від відчуттів.

Як виникають відчуття? На думку Епікура, вони виникають у результаті проникнення в наші органи чуття “образів” речей, які безперервно відокремлюються (“витікають”) від поверхні речей, що виникають і переміщуються із швидкістю думки: “Від поверхні тіл діється безперервне витікання, непомітне лише тому, що зменшення відшкодовується поповненням” (Там само). Чуттєві сприйняття не суб’єктивні, як у Демокріта, а об’єктивні: образ складається з частинок, влаштованих таким чином, що вони пристосовані до того, щоб збуджувати певний орган відчуття.

Хоч відчуття, за Епікуром, – головний критерій знання, але не єдиний. Крім нього, філософ вводив і такі критерії істини, як передбачення, перетерпіння і “образний кидок думки”. Передбачення – це відбиток, попередником якого були відчуття, що нерідко з’являються зовні, мають свої загальні й часткові частини в пам’яті людини. Передтерпіння – це критерій нашого відношення до речей, визначення того, до яких речей ми повинні прагнути, а які обминати. Під “кидком думки” Епікур розумів уміння пояснювати множинне через одиничне, вміння узагальнювати й коротко схоплювати те, що раніше вивчалось частково, звести множинність до простих основ і слів, по-

бачити перше знання, яке не вимагає доведення (Див.: Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. – К., 1999. – С.134).

Що ж до розуму, то, за Епікуром, він не має свого предмета пізнання. Сам по собі, без відчуттів він не дає жодного знання. Отже, філософ абсолютизує сенсуалізм, недооцінює роль логічного пізнання, роль раціонального його моменту.

Фізика (натурфілософія) Епікура опирається на такі універсальні принципи: 1) “ніщо не виникає з неіснуючого”; 2) “який Всесвіт тепер, такий він вічно був і вічно буде, тому що змінюватися йому немає у що, бо, крім Всесвіту, немає нічого, що могло б увійти в нього і внести зміни”; 3) “Всесвіт є (тіла і порожнеча)”; 4) “деякі з тіл суть складні, а деякі такі, що з них утворюються складні”, це “атоми неподільні і незмінні” (Читанка з історії філософії. Книга I. – С.177).

Наслідуючи вчення Левкіппа і Демокріта, Епікур дав найбільш досконалу в стародавні часи атомістичну картину світу. Він значно поглибив їх учення про атоми. По-перше, філософ дав більш ґрунтовну характеристику атомів: крім форми, величини, порядку і положення, атоми володіють вагою. Пізніше Ф.Енгельс у “Діалектиці природи” відзначить, що Епікур по-своєму знав атомний об’єм і атомну вагу. По-друге, величина атомів обмежена (Левкіпп і Демокріт допускали атоми величиною як світ). По-третє, число атомів безмежне, але кількість форм їх обмежена. Звідси Епікур робив висновки про безмежність світів у Всесвіті.

Епікур поглибив також вчення атомістів про рух атомів. Джерело руху – в самих атомах: це їх вага. Під дією ваги атоми падають у безмежній порожнечі. Причём атоми падають з однаковою швидкістю, тобто їх швидкість падіння не залежить від ваги (європейська наука прийме цей принцип тільки після доведення Галілеєм незалежності швидкості вільного падіння тіл у порожнечі від їх ваги).

Філософ розрізняв три види руху атомів: падіння по прямій внаслідок ваги; рух, що виникає від зіткнення атомів, і рух як відхилення від прямої лінії. Новим у вченні Епікура про рух є визнання самочинного відхилення атомів при падінні. Цим, власне, визнавалась випадковість (на протипагу демокрітівському детермінізму, що вів до фаталістичного заперечення свободи). Таке тлумачення руху мало глибокий смисл і відбивало корінні зміни в житті тодішнього сус-

пільства. Як відзначає І.В.Бичко, “Епікурова ідея самочинного відхилення атома була специфічно філософським відображенням факту виникнення в античного індивіда певного “мінімуму” свободи (індивідуальної свободи), здатності протистояти (щоправда, в досить скромних межах) зовнішній примусовості всеохоплюючого гармонійного світопорядку, що тяжів донедавна над кожним античним індивідом як “невблаганний рок”. Виникнення цієї “внутрішньої автономії” індивіда знаменувало народження особистої свободи людини... Людина – цей “соціальний атом” – починає поступово виявляти в собі (а не в космічному світопорядку, що “розчиняє” її неповторність) автономний, цілком самостійний ґрунт своєї життєдіяльності” (Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – С.42-43).

Каноніка і фізика Епікура не є самодостатніми. Філософ бачив головне завдання філософії не в дослідженні природи і пізнання, а в осмисленні людини. Якщо головна увага Демокріта була звернута до об’єкта, увага Епікура – до суб’єкта, до проблем *етики*.

Мета етики як науки про поведінку людини – навчити її бути щасливою. Критерій щастя – *задоволення*. Все, що породжує задоволення, – благо, а все, що породжує незадоволення, – зло. Епікур розрізняв три види задоволень: а) природні і необхідні для життя; б) природні, але для життя не є необхідними; в) не природні і не необхідні для життя. Він закликав прагнути лише до перших і утримуватися від інших. У цьому й знайшла свій вияв концепція самочинного відхилення атомів від лінії необхідності. Основне правило “мудрого життя” – “відхилення від незадоволення” (а не гонитва за задоволенням).

Що розумів Епікур під задоволенням? Нерідко це поняття етики філософа піддавалося вульгаризації, і під “епікуреїзмом” часто розумівся заклик до суто тілесних насолод. Насправді ж його розуміння задоволення – це тверезий вибір необхідного до життя, і найперше духовних задоволень. У листі до Менекея він писав: “... Коли ми говоримо, що задоволення є кінцева мета, то ми розуміємо не задоволення розпусників і не задоволення, що полягає в чуттєвих насолодах, як вважають деякі, що не знають або не погоджуються, або неправильно розуміють, а свободу від тілесних страждань і від душевних тривог. Ні, не пиятика і гульбища безперервні, не насолоди хлопчиками і жінками, не насолоди рибою і всякими іншими стра-

вами, яких доставляє розкішний стіл, породжують приємне життя, але твезре міркування, що досліджує причини всякого вибору і уникнення, і що виганяє неправдиві думки, від яких душу проймає велика тривога” (Антологія мирової філософії. Античність. – С.520).

Справжнє задоволення – *атараксія* (з грецьк. – відсутність хвилювань, незворушність, душевний спокій). Цим поняттям Епікур позначав ідеальний стан душі, кінцеву мету блаженного життя, до якого має прагнути людина. Найбільше, що може людина досягти в житті, – це звільнити себе від страху та неприємних відчуттів, отримати від життя насолоди, серед яких найбільша – уміння запобігти стражданню та зберігати душевну рівновагу, незворушність і безпристрасність. Одним із найвищих задовольень і шляхів до щастя – заняття філософією. У згаданому листі до Менекея містяться глибокі слова Епікура, звернені до молодих і старших віком: “Нехай ніхто в молодості не відкладає заняття філософією, а в старості не перестає займатися філософією: адже ніхто не буває ні недозрілим, ні перерілим для здоров’я душі. Той, хто говорить, що ще не наступив або пройшов час для заняття філософією, той подібний на того, хто говорить, що для щастя або ще нема, або вже нема часу. Тому і юнакові, і старому слід займатися філософією: першому – для того, щоб, старіючи, залишатися молодим, залишаючи добру пам’ять про минуле, а другому – для того, щоб бути одночасно і молодим, і старим внаслідок відсутності страху перед майбутнім” (Там само).

У цілому епікуреїзм орієнтувався на практичність філософії, розуміння її як головного засобу пошуків людиною щастя, задоволення її потреб.

Епікуреїзм справив великий вплив на подальший розвиток філософської думки. Найбільш послідовним прихильником його був римський філософ Лукрецій Кар. Особливого поширення він набув у добу Відродження, в тому числі й в Україні (К. Транквіліон-Ставровецький), а пізніше в епоху Просвітництва XVIII ст. у Європі.

3. СТОЇЦИЗМ: ПІЗНЬОАНТИЧНИЙ ІДЕАЛ МУДРЕЦЯ.
Другою, після епікуреїзму, і однією з основних філософських шкіл (течій) доби еллінізму був *стоїцизм* (грецьк. – стоя: так називали в Афінах портик – крыту галерею з колонадою, що прилягала до будівлі, в одному з яких збиралися філософи-стоїки).

Стоїцизм пройшов довгу історію: з кінця IV ст. до н.е. до VI ст. н.е. Розрізняють три його види: Стародавню Стою (Зенон, Клеанф Хрисипп) – кінець IV ст. до н.е. – середина II ст. до н.е.; Середню Стою (Панетій, Посідоній) – II – I ст. до н.е.; Пізню (римську) Стою (Сенека, Епіктет, Марк Аврелій) – I – II ст. н.е.

Основоположником стоїцизму був *Зенон* із Кітіона на о. Кіпр (бл. 333 – 262 рр. до н.е.). В Афінах заснував свою філософську школу, представники якої спочатку іменувалися зенонівцями, а потім – стоїками. Автор низки праць (“Про життя відповідно природі”, “Про ціле”, “Про порив або людську природу” та ін.), що збереглися лише у вигляді фрагментів. Вважають, що Зенон помер добровільно: одні твердять, що затримавши дихання, інші – утримавшись від їжі.

Філософське вчення стоїків складається з трьох основних галузей – вчення про природу (фізика), вчення про пізнання і мислення (логіка) і вчення про належне життя (етика).

Світ розглядається стоїками як організоване ціле, пройняте животворним Логосом, який виступає внутрішньою породжуючою силою і законом, що скеровує світовий розвиток. Об’єктивно існують лише тіла. Слідом за Гераклітом філософ вважав, що основою всього суцього є наділений божественною силою вогонь. Все виникає з вогню і перетворюється у вогонь після “світового року”, що триває 10800 років. Після кожної космічної пожежі космос знову народжується.

Душа людини, за вченням стоїків, – частина світової душі. Після смерті вона відділяється від тіла і втрачає особисті ознаки. Душа складається із суміші повітря і вогню – пневми. Вогняна частина пневми – розум. Людський розум є частиною космічного розуму. Через прилучення усіх людей до Логоса вони є громадянами єдиної світової держави – “космополісу”.

У поглядах на пізнання стоїки були сенсуалістами: єдине джерело знання вони вбачали у відчуттях і сприйняттях об’єктивно існуючих тіл. На основі відчуттів і сприйняття у нашій пам’яті утворюються уявлення. Що ж до понять, то в об’єктивному світі їм прямо ніщо не відповідає, так само як там нема ні ідей Платона, ні форм Арістотеля. Вони схилилися до того, що роди і види – це всього лиш суб’єктивні поняття або загальні імена, якими люди позначають подібні предмети, тіла.

Як і епікурейці, головне завдання філософії стоїки вбачали в розробці етики, і насамперед в обґрунтуванні внутрішньої незалежності особи в умовах могутності елліністичної держави. Цент-

ральним пунктом стоїчного морального вчення служить *ідеал мудреця*. Основні його параметри: жити треба відповідно з природою; щастя – у свободі від пристрастей, у спокої духу, в байдужості. Це, власне, кінчна автаркія. Мудрець, за стоїками, – людина безпристрасна і незворушлива.

Вбачаючи у безпристрасності шлях до блаженства, стоїки одними з перших розробили аналіз пристрастей. Вони розділили їх на чотири види: смуток, страх, прагнення і задоволення. Пристрасті є загальним джерелом чотирьох видів зла: нерозуміння, боягузтва, надмірності і несправедливості. Стоїчний мудрець має завжди перебувати в помірковано радісному настрої духу, в душевному спокої.

Одним із постулатів стоїцизму є визнання того, що в житті панує строга необхідність: усе наперед визначено долею. Людина не може їй протистояти, вона цілком залежить від усього, що діється у зовнішньому світі. Дія долі неминуча і невблаганна. Тому людині не слід впадати у відчай, бо відвернути долю неможливо. Свобода не в тому, щоб діяти поза і всупереч необхідності (долі), а в добровільному чи насильницькому їй підкоренні. “Не бажай, щоб усе відбувалося, як ти хочеш, а бажай, щоб усе йшло, як йдеться, і буде тобі добре в житті”, – відзначав Епіктет.

Стоїки ілюстрували свою позицію притчею про карету і собаку. Собака прив’язаний до карети, що їде; як би він не смикався, рух визначає карета, тому втрачають сенс смикання, опір руху, відчайдушні крики.

Як же тоді бути людині? Мудрець, вважали стоїки, має розумно ставитися до необхідності (долі): “Мудрого необхідність веде, а дурного волочить”; “Того, хто бажає, доля приваблює, а того, хто не бажає, відштовхує”. Мудрість дозволяє стримувати афекти, що виникають у дурного від зіткнення з невідомими йому діями необхідності. Для стримування афектів слід виробити в собі чотири чесноти: розсудливість, невибагливість, справедливість і мужність. Лише на основі цих чеснот можна виробити ідеальний, згідно з етикою стоїків, спосіб відношення до світу – апатію (відсутність переживань, безпристрасність). Стоїчний мудрець пасивний, він примиряється з усім, що відбувається, втішаючись ілюзією, що в цілому все добре і прекрасно, і все, що відбувається, відбувається за промислом вселенського благорозуму.

У своїх “Моральних листах до Луцілія” Сенека обґрунтував етику “пасивного героїзму”. Суть її в тому, що змінити в житті нічого не можливо, можна лише презирливо ставитися до його напастей. Жити – це значить твердо протистояти ударам долі, панувати над своїми пристрастями, не бути їхнім рабом. Щастя залежить від нас самих, а нещасливим є той, хто себе таким вважає. Одним із засобів панування над собою є філософія: “Уникнути неминучого неможливо – його можна тільки перемогти... Цей шлях відкриває перед тобою філософія. Звернись до неї, якщо хочеш не зазнати лиха, бути безтурботним, щасливим і, головне, вільним. Іншим шляхом цього не досягнеш. Глупство – річ принизлива, мерзотна, огидна, рабська, підвладна багатом жорстоким пристрастям. Але від цих обтяжливих повелителів, котрі карають то по черзі, то всі разом, звільнить тебе мудрість, вона ж – єдина свобода. До неї веде одна пряма дорога: з неї не зіб'єшся, крокуй впевнено! Якщо хочеш взяти владу над усім, віддай розумові владу над собою. Багато над чим будеш ти панувати, якщо розум буде панувати над тобою” (Читанка з історії філософії. Книга I. – С.189).

Отже, ідеалом мудреця, за стоїками, є спокій, незворушність, збереження внутрішньої автономії. Мудрець завжди діє у згоді з природним законом, відповідно до накреслень долі.

Надалі поняття “стоїцизм” стало позначати моральну позицію, котра передбачає витриманість, стійкість, суворе дотримання моральних вимог, незалежно від сподівань на винагороду, гідну поведінку за будь-яких обставин.

4. АНТИЧНИЙ СКЕПТИЦИЗМ – один із напрямів елліністичної філософії. Термін “скептицизм” (від грецьк. “скепсис”) – напрям у гносеології, згідно з яким всіляке знання недостовірне. Скептицизм як різновид агностицизму має свою передісторію. Вже елєати відкинули достовірність наших знань про світ. Скептиками були й софісти з їх ученням про суб'єктивність всякого знання. Проте це був скептицизм не повний, а частковий, тобто він не заперечував знання в цілому, а його або чуттєвий, або інтелектуальний характер.

Родоначалником повного і крайнього скептицизму був *Пірон* (360 – 270 рр. до н.е.), родом із м. Еліди. Брав участь у походах Александра Македонського. Сприймав ряд ідей Демокріта. Нічого не писав, а викладав свої погляди в бесідах з учнями.

Скептицизм пройшов у своєму розвитку три періоди: ранній (Пірон та його прихильники); платонівської Академії (Карнеад, Аркселай, Філон, Антіох, Енесідем); пізній (Секст Емпірик та ін.)

У центрі уваги Пірона і його послідовників знаходилася стара проблема *щастя*. Як стати щасливим? Щоб вирішити цю проблему, як вважав Пірон, слід відповісти на три питання: що є те, що нас оточує?; як ми маємо ставитись до того, що нас оточує?; що має слідувати з цього належного (до того, що нас оточує і з нами трапляється) ставлення?

Відповідаючи на перше питання, Пірон вважав, що ми не можемо нічого знати про світ, його речі і явища, бо все у світі відносне, і сказати щось з упевненістю не можна. На жартівливе запитання: “А чи ти не вмер, Піроне?”, він твердо відповідав: “Не знаю”. Оскільки все відносне, то ніхто не може однозначно сказати, що дана річ така чи інша, що вона така, а не інакша.

Звідси відповідь на друге питання: слід утримуватися від суджень як категоричних, так і проблематичних про все, що відбувається. А щодо третього питання, то відповідь на нього Пірона однозначна: незворушність, холоднокрівність, спокій, тобто атараксія. Один із стоїків Посідоній розповідав легенду про те, що Пірон, перебуваючи на кораблі під час бурі, поставив у приклад своїм стривоженим учням поведінку поросяти, яке спокійно їло і не хвилювалося. Так само, твердив філософ, має себе вести справжній мудрець.

Таким чином, старогрецька філософія епохи еллінізму на запитання, як бути вільним в умовах тоталітарного режиму, пропонувала людині зберігати душевний спокій, незворушність, стійкість духу, пасивно-споглядальний спосіб життя. У цьому вона вбачала запоруку щасливого життя, порятунком від душевних тривог і страждань.

5. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ. ТІТ ЛУКРЕЦІЙ КАР. До античної філософії, крім давньогрецької, належить і філософія Стародавнього Риму. Її початок датується II – I ст. до н.е. Її джерелами є римсько-латинський художньо-міфологічно-релігійний світогляд та грецька філософія.

Римська передфілософія відзначається надзвичайним політеїзмом: у римлян було біля 30 тисяч богів і богинь. У їхньому уявленні кожний предмет, кожне явище мало свого двійника – духа, своє божество. Значних успіхів досягли в Римі література і наука.

Другим джерелом римської філософії була давньогрецька філософія, яка давно проникала в Рим (піфагореїзм, стоїцизм, епікуреїзм, скептицизм), але цей процес посилювався після завоювання Греції Римом (III ст. до н.е.). Поетові Горацию належить афоризм: “Рим завоював Грецію силою зброї, а Греція завоювала Рим силою культури”.

Процес еллінізації Риму відбувався практично в усіх сферах культури – релігії, літературі, філософії. Мала місце навіть думка, що римська філософія не є оригінальною, а еклектикою грецької. Звичайно, про деякий її еклектичний характер можна говорити, проте, незважаючи на змістовну близькість до грецької, вона була оригінальною і відрізнялася від старогрецької, і насамперед своєю практичністю. Це знайшло вияв у таких її рисах, як “експансіонізм” (прагнення домінування над природою), “місіонерство” (прагнення поширювати свої ідеї і вірування серед інших народів), “комфортність”, “індивідуалізм” (точніше “приватизм”), дисципліна (у первісному значенні цього латинського слова – “вишкіл”) (Див.: Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – С.47).

Одним із тих, хто надав римській філософії відзначених особливостей, був Марк Туллій *Цицерон* (106 – 43 рр. до н.е.) – відомий оратор, політичний діяч, письменник, філософ. Він був вишуканим перекладачем і інтерпретатором текстів давньогрецьких філософів на латину, створив літературну латинську мову, латинську філософську термінологію. Хоч його твори написані на підставі грецької філософії, вони по-своєму оригінальні, пронизані новим духом – римським. Він надав філософії громадянської функції – формування у громадян високого життєвого тону.

Філософія Цицерона має еклектичний характер (еклектика – з грецьк. – вибирати), тобто в ній поєднуються різні вчення – епікуреїзм, стоїцизм, скептицизм, платонізм, аристотелізм. Але це не було механічне “змішування” змісту різних філософських шкіл, а його переосмислення шляхом віднаходження елементів спільного у підходах різних філософів. Еклектика стала певним підґрунтям для розширення діапазону творчих здобутків Цицерона, сприяла створенню ним оригінальних філософських творів, особливо етико-моралістичного змісту, таких, як: “Про обов’язки”, “Про найбільше добро і зло”, “Про дружбу” та ін.

На римську філософію суттєвий вплив мав також епікуреїзм. До послідовників Епікура належить *Тит Лукрецій Кар* (99 – 55 рр. до н.е.).

Про його життя відомо дуже мало. Виходець із Риму. Закінчив життя самогубством. Є автором поеми “Про природу речей”. Як зауважує А.Чанишев, цей твір – “великий документ матеріалістичної філософії усіх часів і народів” (Чанишев А.Н. Курс лекцій по древней и средневековой философии. – М., 1991. – С.230).

Поема “Про природу речей” – це фактично переклад на мову поезії філософії Епікура. Вона складається із семи з половиною тисяч рядків, написаних гекзаметром. Про вибір поетичної форми твору сам філософ писав, що таким способом прагнув зробити філософські роздуми дохідливішими для розуму: “Викладаю туманний предмет цілком ясним віршем” (Там само. – С.233).

У своєму творі Лукрецій Кар намагався реалізувати одну з функцій філософії – звільнити свідомість людей від марновірства, страху перед силами природи, перед богами і перед смертю. Щоб позбавити людей страху, вважав він, треба показати їм природу такою, якою вона є:

“Вигнати страх цей з душі і розсіяти темінь

Мусять не сонця проміння, ні денного світла зоріння,

А природа сама своїм виглядом і внутрішнім складом”

(Читанка з історії філософії. Книга I. – С.184).

Основні філософські положення Лукреція ті ж, що й у Епікура: матерія вічна; початок усього суцього – атоми, вічні й незмінні; крім атомів, існує порожнеча; джерелом руху в Космосі є рух атомів, а причиною руху останніх є їх вага і поштовхи від зіткнення атомів.

Суттєвим у вченні Лукреція є закон збереження буття. Він лежить в основі світогляду філософа. Цей закон був сформульований ще Парменідом у кінці VI ст. до н.е. Лукрецій дає йому чітке обґрунтування:

“Із нічого, то ж визнаймо, ніщо й не родиться...

Не гине ніщо, і ніщо цілком не зникає

Оскільки природа відроджує завжди одне із другого.

І нічому не дає без смерті другого з’явитись”

(Там само. – С.181).

Кількість матерії (атомів), вважав Лукрецій, незмінна; вона вічно залишається одним і тим же. Ніщо не може відокремитися від матерії або додатися до неї. В природі відбувається постійний коловорот першотіл, проте якісні перетворення відсутні: “все незмінне”. Тобто розвиток, поява чогось нового Лукрецієм не визнається.

Новим в ученні Лукреція про Всесвіт є визнання його безмежності. У стародавні часи переважала думка про просторову обмеженість світу. Так міркували Платон, Арістотель, стоїки. Лукрецій дійшов думки про безмежність світу у просторі:

“З’ясуймо, чи є кінець простору всьому,

Чи безмірний він і сяє як прірва бездонна.

Ні, немає кінця Всесвіту зовсім, ні з жодного боку...

Нема ні країв у ньому, ні кінця, – він безмежний”

(Там само).

Одним із завдань свого філософського тлумачення, як уже було сказано, Лукрецій вбачав звільнення людей від страху перед богами і перед смертю. Повністю заперечуючи релігію і вказуючи на її негативний вплив на людей, філософ визнає існування богів. Проте вони не мають жодного впливу на світ і людину. Природі боги не потрібні, бо вона сама творить усе власною волею за своїми законами. Боги живуть безжурно, без турбот про світ і людей. Причём вони знаходяться у проміжках між світами і на долю людей зовсім не впливають. То, отже, нема чого їх боятися.

Так само Лукрецій обґрунтовує безпідставність страху перед смертю. По-перше, оскільки душа смертна, то нема жодного потойбічного існування і душа не буде терпіти жодних мук і страждань. По-друге, після смерті людині не загрожують майбутні історичні катастрофи, війни і т.п. Смерть – природне явище і обминути його неможливо.

Лукрецій Кар, таким чином, дещо спрощував проблему смерті, не враховував психологічних аспектів – передбачення близького кінця, розлуку з рідними і близькими, втрату життєвих радощів тощо. Чогось радикального запропонувати людям філософ був не в змозі, бо життя і смерть, вважав він, – від природи.

6. ФІЛОН АЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ: СИНТЕЗ ЮДАЇЗМУ ТА АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ. Під кінець античності осередком філософії стають не Афіни, а Александрія (Єгипет). Александрія являла собою важливий центр економіки, культури, громадського життя Близького Сходу. Вона стала місцем зустрічі різноманітних культурних традицій Сходу і Заходу, зокрема еллінізму та юдаїзму. Це була зустріч юдаїзму як релігійної течії з елліністично-римським стоїцизмом, платонізмом, піфагореїзмом.

Як відзначає В. Татаркевич, унаслідок такого поєднання “філософія, що виникла від І ст. до н.е. в Александрії, була синкретична, себто працювала над сполученням національно й расово відрубних систем думок в одну понаднаціональну й понадрасову концепцію. Синкретична філософія мала два вияви: один на східному (гебрейському) підґрунті, другий на ґрунті грецькому. Перший хутко знайшов видатного представника у Філоні, другий дозрівав упродовж кілька століть, поки дав систему Плотина” (Татаркевич В. Історія філософії. – Т.І. – С.195-196).

Філон Александрійський (бл. 25 р. до н.е. – 50 р. н.е.) – виходець з Александрії. Був багатую і освіченою людиною. У своїх творах (“Про Майстра світу”, “Про споглядальне життя”, “Про споконвічність світу”, “Про те, що Бог є незмінним буттям” та ін.), написаних грецькою мовою, він прагнув сумістити Старий заповіт з ідеями грецької філософії. Це фактично були коментарі до “П’ятикнижжя” Біблії.

Вихідним пунктом учення Філона є Бог, якого він трактує, відповідно до Біблії, як Суцього, як справжнє буття. Про Бога відомо лише те, що він є, але не відомо, яким він є. В людини нема жодного спеціального органу для його пізнання, то, отже, він неосяжний. Бог не володіє ніякими якостями, тому він надчуттєвий. Його можна осягнути лише через його Слово – одкровення. Цим положенням Філон намагався поєднати грецький Логос з одкровенням (Словом). У грецькій філософії Логос мав, крім поняття “слово”, значення закону, смислової структури світу. Філон обмежив це поняття терміном “слово”, запровадивши у філософію поняття “одкровення”, якого в грецькій філософії не було.

Світ Філон розглядає як “тінь Бога”. Бог творить світ із допомогою слова (Логоса): “нехай буде”. Слово і премудрість Бога, його розум трактуються як причина і взірць творення. Своєю премудрістю Бог створив усі речі, тому Логос подібний до Бога. Він “первородний син Божий”, “слово Боже”, посередник між Богом і світом, Богом і людьми. Найадекватніше Логос виявляється в розумній частині душі людини, що вивищується над природою і протиставляється їй.

Етичне вчення Філона Александрійського засноване на протиставленні душі і тіла. Тіло є джерелом гріха, а звідси – проповідь каяття, духовного очищення, аскетичного додання тілесних спонук як спокус.

Філон був безпосереднім попередником християнства.

7. НЕОПЛАТОНІЗМ – остання найбільш впливова і значна філософська система античності пізньоелліністичної доби, що логічно поєднала ідеї платонізму, аристотелізму та неопіфагореїзму. Охоплює період III – V ст. Засновником був *Плотин*, якого разом з його учнями (Порфірієм та Амелієм) відносять до римської неоплатоністичної школи. Свою школу неоплатоніків у Сирії мав Явмліх (IV ст.), а в Афінах – Прокл (V ст.). Через свою спрямованість у потойбічний світ неоплатонівська філософія зближується з християнством, залишаючись, проте, частиною язичницького античного світу.

Неоплатонізм був відображенням періоду упадку і розкладу рабовласницького ладу, коли гасне світло розуму і науки, а філософія занурюється в морок містицизму і повністю зливається з релігією, зокрема з християнством. Основні його риси: а) глибокий песимізм і розчарування в житті; б) вчення про зіпсованість, гріховність і слабкість людської природи; в) невір'я у вільну самостійну думку людини і схиляння перед одкровенням.

Плотин ((204) 205 – 270 рр.) – учень Аммонія в Александрії, викладав у Римі філософію, яка знайшла відображення у 54 трактатах “*Анеади*”, зредагованих і впорядкованих його учнем Порфірієм.

Згідно з вченням Плотина, першоджерелом усього суцього є Єдине (Бог). Його не можна досягнути і відобразити з допомогою позитивного знання. Воно стоїть вище всього, вище всіх мислимих позитивних властивостей. Єдине – вища сутність, надсуцце, абсолютна повнота буття, яке настільки досконале і всеосяжне, що переповнює себе і ніби “переливається” через край, у процесі чого воно породжує із себе все існуюче. Таке “переливання” буття через край неоплатоніки назвали *еманацією* (лат. – поширення, витікання).

Внаслідок еманациї надсуцього Єдиного виникають нижчі форми буття: Ум – світовий розум, який охоплює собою світ ідей; Світова душа, яка у свою чергу дробиться на індивідуальні душі; чуттєвий світ матеріальних тіл, явищ – Космос. За Плотиним, Ум і Світова душа – здійснення Єдиного у вічності, Космос – у часі. Універсум є статичним, оскільки нижчі ступені вічно народжуються від вищих, і це залишається незмінним. Космосу притаманний кругообіг, в якому чергуються виникнення і загибель. Зло у світі є вічним і неминучим, як вічними і неминучими є війни і вбивства.

Але це не означає, що Бог не турбується про світ і людей, оскільки зло тільки підкреслює силу добра і турботу Бога про світ.

Порфирій (234 – після 301 рр.) – учень і систематизатор учення Плотина. Розвивав ідеї свого вчителя, зосередившись на проблемі повернення людини до першовитоку буття (Бога, Ума). Цей процес є своєрідною інверсією плотинової еманациї Єдиного в Ум, Світову душу і Космос. Його основою є відсторонення від усього тілесного, очищення душі від чуттєвих потягів і її зростання у “гнозисі” (знанні достеменно суцього). Через сходження до Бога людина рятує свою душу, звільняючи її з полону чуттєвого буття. Це сходження відбувається через дотримання чеснот – громадянських, душевних, духовних або розумових і тих, метою яких є звільнення душі від зовнішніх впливів і забезпечення їй спокою. Дотримання цих чеснот дозволяє людині наблизитись до Бога і йому уподібнитись.

ВИСНОВКИ: Елліністично-римська філософія своїм зверненням до морально-духовного світу людини підготувала ґрунт для переходу від предметно-тілесної парадигми буття до парадигми духовної реальності, що шукає сенс життя в реалізації духовних запитів та інтересів.

ЛІТЕРАТУРА

- Антология мировой философии. Античность. – Минск–Москва, 2001. – С. 482-955.
- Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1976. – С. 402-531.
- Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – К., 2001. – С. 41-49.
- Богомолов А.С. Античная философия. – М., 1985. – С. 237-342.
- Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. – К., 1999. – С. 112-160.
- Виндельбанд В. История древней философии. – К., 1995. – С. 251-311.
- Історія філософії: Підручник / За редакцією В.І.Ярошовця. – К., 2002. – С. 113-125.
- Кондзьолка В.В. Нарис історії античної філософії. – Львів, 1993.
- Материалисты Древней Греции. – М., 1955.
- Татаркевич В. Історія філософії. – Т.І. – Львів, 1997. – С. 150-211.

Тіт Лукрецій Кар. Про природу речей. – К., 1986.

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С. 201, 224, 346, 421, 487, 500-501, 585-586, 609-610, 669.

Чанышев А.Н. Курс лекцій по древней и средневековой философии. М., 1991. – С. 7-416.

Читанка з історії філософії. Книга I. – К., 1992. – С. 172-204.

* * *

Неоплатонізм як останній впливовий напрям античної філософії завершує її тисячолітній розвиток. У 524 році помер (був страчений) римський античний філософ Боецій, а в 529 р. імператор Юстиніян видав декрет про закриття платонової Академії в Афінах. Цей акт вважається формальним кінцем античної філософії.

Антична філософія – величний ідейний здобуток людства. Вона не лише вперше відкрила широкі обрії людського інтелектуального світоосмислення, але й зафіксувала великі прозріння в межах цих обріїв.

Антична філософія вперше окреслила основні напрями філософської проблематики, визначивши на віки людське розуміння світу, Космосу, природи, суспільства, людини, її пізнання, інтелекту, поведінки.

— * —

СЛОВНИК

Автаркія (грецьк. – самозадоволення) – один із моральних ідеалів античності – задоволення як мети життя.

Анамнезис (грецьк. – пригадування) – термін платонівської філософії, що означає стан людської душі, яка пригадує в тутешньому світі те, що вона бачила у світі потойбічному. Об'єктами пригадування є надчуттєві ідеї, взірці того, що в чуттєвому світі виступає лише у вигляді подібності.

Апатія (грецьк. – відсутність страждань, безпристрасність) – термін давньогрецької філософії школи стоїків, що позначав здатність мудреця не радіти з того, що викликає насолоду у звичайних людей, і не зазнавати страждань від усього того, чого бояться люди.

Апейрон (грецьк. – кінець, межа) – термін давньогрецької філософії, що означає “безмежне”.

Апорія (грецьк. – безвихідне становище, непорозуміння) – форма вираження суперечності між спостереженням явищ та їх мисленною рефлексією. Зазначені суперечності фігурують у вигляді несумісності висновків, котрі виплавають із чуттєвого досвіду, з тими, що є продуктами теоретичного аналізу цього досвіду. Найвідомішими з них є апорії Зенона Елейського.

Атараксія (грецьк. – відсутність хвилювань, незворушність, душевний спокій) – поняття, вжите Епікуром для позначення ідеального стану душі, кінцевої мети блаженного життя, до якої повинна прагнути людина.

Архе (грецьк. – найперше, давнє) – термін старогрецької філософії, що означає першопринцип, початок.

Гедонізм (грецьк. – задоволення) – античне вчення, що вбачає вищу цінність життя у насолоді.

Гноми (грецьк. – вислів, розум, задум, дух, свідомість, знання тощо) – афоризми, стислі мудрі висловлювання, які належать “семи мудрецам”.

Гомемерії (грецьк. – подібна частина) – термін, яким Арістотель називав якісно однорідні речовини, у яких будь-які частини подібні за своїми властивостями одні до одних і цілому. Цим поняттям філософ називав “насіння всіх речей” Анаксагора.

Діаноетичний (грецьк. – діа – два, ноєсис – розумний) – позначення інтелектуальних добродетностей – мудрості, розсудливості, розумності.

Евдемонізм (грецьк. – щастя, блаженство) – етичний принцип, згідно з яким щастя є основою і метою людських прагнень, критерієм моральної діяльності.

Езотеричне та екзотеричне – поняття, які окреслюють міру оприлюдненості тих чи інших феноменів культури. Езотеричне є поняттям, що охоплює явища культури, які відкриті небагатьом обраним. Поняття екзотеричного окреслює ті феномени культури, які відкриті для масового сприйняття.

Ейдос (грецьк. – вид, образ) – термін, який позначає образ, форму, вид або поняття. У філософії Платона і його послідовників позначає незмінну справжню природу речей, є однією з вічних трансцендентних сутностей, які сприймає людський розум.

Еманация (пізньолат. – поширення, витікання) – філософське поняття неоплатонізму, яке означає перехід від вищого і досконалого ступеня Універсума до менш досконалих і нижчих його ступенів.

Ентелехія (грецьк. – здійснення) – термін філософії Арістотеля, що позначає актуальну дійсність предмета на відміну від його потенції (можливості буття); виражає єдність матеріальної, формальної, діючої та цільової причин.

Еристика (грецьк. – сперечатися) – мистецтво дискутувати; вчення про логічну структуру, функції та правила ведення суперечки. Виникла в Стародавній Греції як засіб відшукування істини в процесі суперечки.

Катарсис (грецьк. – очищення) – термін давньогрецької філософії і естетики для позначення естетичного переживання. Платон висунув учення про катарсис як звільнення душі від тіла, від пристрастей або насолод.

Конвенціоналізм (лат. – угода, договір) – напрям у філософському тлумаченні пізнання, згідно з яким деякі з основних начал науки слід розуміти як конвенції, тобто умовно прийняті угоди, з допомогою яких вибирається конкретний теоретичний опис явищ серед різних, але однаково можливих їх описів.

Космос (грецьк. – світ, світобудова) – термін давньогрецької філософії для позначення світу як структурно організованого і впорядкованого цілого.

Логос (грецьк. – слово, речення, висловлювання, смисл, поняття, основа тощо) – термін давньогрецької філософії, введений Гераклітом на означення всезагального закону і розумної основи світу.

Майєвтика (грецьк. – повивальне мистецтво) – метод Сократа, суть якого у досягненні істини шляхом запитань і відповідей.

Релятивізм (лат. – відносний) – методологічний принцип наукового, культурологічного, філософського мислення, світоглядно-філософська позиція, що виявляється в абсолютизації відносності змісту і значення знання.

Сенсуалізм (лат. сенсус – відчуття, сприйняття) – напрям у теорії пізнання, згідно з яким відчуття є формою достовірного знання. Сенсуалізм прагне вивести весь зміст пізнання з діяльності органів відчуття.

Софізм (грецьк. – судження, придумане розумно, хитро) – логічний феномен у вигляді послідовності пов'язаних суджень, що має на меті створити видимість (ілюзію) логічного обґрунтування (доказу) наперед хибного твердження.

Софістика – 1) форма ведення дискусії, полеміки в такий спосіб, щоб переконати опонента, примусити його визнати певні твердження, в цьому (“позитивному”) смислі практично збігається з поняттям еристики; 2) філософська течія (школа) в Стародавній Греції; 3) у традиційно-негативному смислі, що також встановився вже в античній філософії – спосіб міркування, доказу, який опирається на навмисне порушення законів і правил формальної логіки, використовує хибні доводи та аргументи, застосовує, зокрема, софізми.

Скептицизм (грецьк. – недовірливий) – напрям давньогрецької філософії епохи еллінізму, заснований Піроном, в основі якого лежить сумнів щодо існування істини і наукових критеріїв її встановлення, в недовірі до певних поглядів і уявлень.

Стоїцизм (грецьк. – портик в Афінах, де збиралися стоїки) – одна з основних філософських течій доби еллінізму, заснована Зеноном із Кітіону.

Телеологія (грецьк. – мета, кінець) – вчення про ціль, доцільність, згідно з яким не лише людська діяльність, а й природні явища та історичні події спрямовані до певної мети і підпорядковуються їй.

ЗМІСТ

1. Передумови, джерела та особливості античної філософії...	3
2. Зародження і розвиток античної філософії: іонійський період.....	12
3. Вчення про буття у філософії Піфагора та елеатів.....	23
4. Плюралістична тенденція філософського осягнення світу Емпедокла та Анаксагора.....	36
5. Атомістична концепція буття Левкіппа і Демокріта.....	44
6. Філософія софістів.....	56
7. Сократ.....	66
8. Платон.....	81
9. Арістотель.....	98
10. Елліністично-римська філософія.....	116
Словник.....	135

НБ ПНУС

665225

**Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника**

УДК І (35)

В 64

**Філософія Стародавнього світу. Частина II.
Антична філософія (Возняк С.М.). – Івано-
Франківськ: Плай, 2004. – 139 с.**

Старший редактор – Олена БОЙЧУК
Літературний редактор – Олександра ЛЕНІВ
Комп'ютерна верстка – Віра ЯРЕМКО
Комп'ютерна правка – Оксана КЛИМЕНКО
Коректор – Марія СПЛАВНИК

Здано до набору 22.09.2004 р. Підп. до друку 18.10.2004 р.
Формат 60x84/16. Папір ксероксний.
Гарнітура "Times New Roman Сут".
Ум. друк. арк. 8,0. Вид. арк. 8,64.
Наклад прим. 300. Зам. 611.

Видавництво "Плай"
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57
Тел. 59-60-51